

ISSN: 2321-2853

**International Journal of Research in all
Subjects in Multi Languages
(IJRSML) I. F. 6.133**

Peer Reviewed/Referred Journal

Vol. II, Issue: 6, June: 2023

An International, Indexed, Referred & Peer Reviewed Journal

No part of this Journal may be reproduced in any form, by Photostat, Microfilm, Xerography, or any other means, or incorporated into any information retrieval System, electronic or mechanical, without the written permission of the Author, Editor-in-Chief and the Publisher of this Journal.

*Copyright ©2012-2023
Inc. All Rights Reserved*

Published By

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Powered by:

Rudra Education Trust (Reg.)

Mehsana (Gujarat-India)

A3A4/133 Joyos Hubtown, ST workshop road,

Mehsana-Gujarat-India

**NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION
AND INFORMATION RESOURCES**

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

Ms. V. V. Lakshmi, Head, National Science Library

Phone: 91-11-2686 3759

E-mail: vvlakshmi@niscair.res.in website: www.niscair.res.in

NSL/ISSN/INF/2013/1094

Dated: May 13, 2013

**Rudra Education Trust
143, Gokuldharm Society
Dediyasan, Mehsana**

Dear Sir/ Madam,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has been registered and assigned ISSN (Print)

**ISSN 2321 – 2853 International Journal of Research in All Subjects in
Multi Languages**

It is important that the ISSN should be printed on every issue preferably at the right hand top corner of the cover page.

The Indian National Centre will be responsible for monitoring the use of ISSN assigned to Indian Serials and for supplying up to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose we request you to send us the forth coming issue of your serial on complimentary basis.

We solicit your co-operation in this regard.

Yours sincerely

V.V. Lakshmi

(V.V. Lakshmi)

Head

National Science Library

Please don't forget to send a sample issue of the journal/URL with ISSN printed on it.

Contact : Ms. Shobhna Vij

e-mail : issn.india@niscair.res.in

phone : 011-26516672

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research(RAIJMR)

Dear Author/Researcher,

I am very thankful to all the Authors and Researcher Scholars on behalf of our RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) for publishing with us in our Print issue, of our *International, Indexed, Referred & Peer Reviewed* '**International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages**' (IJRSML) ISSN: 2321-2853.

The research work done by the Authors /Research Scholars will prove its high quality for publication of the paper then after it is valid and reliable for publication in our Journal(s). This is the main concern for publication of the paper. Not any type of importance is given to the maintenance charges for publication of the paper. Don't believe that, we are agreeing with the findings of the papers and articles published in this issue.

The prime goal of the academy is to not only to enhance the research work worldwide but also publishes high quality research work on online and International platform. To discover and find out the research problems of education and implementation of their solution on the present scenario of education is the entire aim of all the authors who are publishes their article via this Journal.

I hope and request to all the Authors, Research Scholars, Readers and members of our advisory board that kindly recommend and encourage your colleagues as well as your faculty members for publishing with us.

I am much thankful to all the Dignitaries, Professors, Chief editors, Associate Editors, The Board Members (India & International), Faculty Members, Political Leaders, Social Workers, Supporters, Motivators, Authors, Web developers, Subscriber, Best Complementors and my Family Members for giving me their fruitful support to release this research work on Wide Area Network via IJRMP, IJRE (print & online), IJRMEET, IJRHS (print & online) and now via print version of **IJRSML**.

Thanks.

Editor-in-Chief
(RAIJMR)
ret@raijmr.com

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

About Us

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR) is an Intentional academy for International Multidisciplinary Research. Under this title this academy will publish research Journal(s) with different title(s). These all Journal(s) will publish monthly one by one in English language.

The prime aim of the academy is to publish multidisciplinary Journals under the head of RAIJMR and the aim and scope of the Journal is to provide an academic medium and an important reference for the advancement and dissemination of research results that support high-level learning, teaching and research in the most fields of Management, Technology, Education, Pharmacy, Humanities, Science, Engineering, Account & Commerce, Social Sciences, Law, etc. all Subjects.

The Journal publishes Research papers, theme papers, articles, review articles, and short communications dealing with Education, Pharmacy, Management, Engineering, Library Science, Physical Education, Account, Commerce, Arts, Science, Humanities, and Law etc. all Subjects after Double blind peer reviewed process.

RAIJMR would take much care in making your article published without much delay with your kind co-operation. RAIJMR hopes that Researchers, Research scholars, Academician, Industrialists etc. would make use of this research publication for the development of all the discipline. This Academy boasts of hosting four major international Journals (online) under its wings, namely:

- (1) **International Journal for Research in Management and Pharmacy (ISSN: 2320-0901)**
- (2) **International Journal for Research in Education (ISSN: (O.) 2320-091X, (P.) 2347-5412)**
- (3) **International Journal of Research in Modern Engineering and Emerging Technology (ISSN: 2320-6586)**
- (4) **International Journal of Research in Humanities and Social Sciences (ISSN: (O.) 2320-771X, (P.) 2347-5404)**

We are very happy and satisfy to announce that, we are introducing our **PRINT** issue of “**International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)**” (ISSN: 2321-2853) in **Multidisciplinary Subjects** and **Multi Languages** by our Academy. This Journal is a Gate-Way for all the Authors/Researcher scholars as well as the Researcher for the publication their Article(s)/Research paper(s) in Regional Language(s) with multidisciplinary Subjects at an International platform. We request to all researchers kindly fill the online copyright form and all information via online mode. If you are unable to fill the all formalities your paper will be rejected if it will be published by mistake, we are not responsible for it.

RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)

Aims and Scopes

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML)

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) is a Print & online Monthly International, Indexed, Referred & Peer reviewed Research Journal in **all Subjects & all Languages** which publishes high-quality solicited and unsolicited articles in the following subjects under the head of **RET Academy for International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR)**. The major aims of this PRINT journal to enhance the Researchers Articles in Multidisciplinary subjects and Multidisciplinary languages of Regional field(s) at global platform mostly in following subjects.

1. Account	25. Environmental Science and Technology	51. Microbiology
2. Anthropology	26. Finance	52. Molecular Therapeutics
3. Architecture	27. Geochemistry	53. Natural Products
4. Artificial Intelligence	28. Geography	54. Neural Processing
5. Biology	29. Geophysics	55. Nuclear and Particle Physics
6. Bio-Technology	30. Gujarati Language	56. Paralegal studies
7. Business and Business law	31. Hindi Language	57. Philosophy
8. Business studies	32. History	58. Physical Education
9. Cement and Concrete Research	33. Hospital Management	59. Physics
10. Chemistry	34. HRM	60. Physics in Medicine and Biology
11. Combinatorial Chemistry	35. Humanities and Ecology	61. Plasma Physics
12. Commerce	36. Industrial Relations	62. Political Science
13. Communication Studies	37. Information Science	63. Psychology
14. Computer Science & Technology	38. International studies	64. Public Administration
15. Criminology	39. Law	65. Sanskrit Language
16. Crystallography and Computer-Aided Materials Design	40. Legal Management	66. Science
17. Demography	41. Library Science	67. Semiconductor Science and Technology
18. Development studies	42. Life Sciences	68. Sociology
19. Economics	43. Linguisticsanton	69. Social Sciences
20. Education	44. Logic	70. Statistics
21. Energy and Fuels	45. Management	71. Web-Design & Technology
22. Engineering	46. Materials Science	72. Wireless and Optical Communications
23. English	47. Mathematics	73. Zoology
24. English literature/language	48. Media studies	74. Etc. subjects
	49. Metallurgy	
	50. Methodology	

Editor-in-Chief:

(RAIJMR)

ret@raijmr.com

Website: www.raijmr.com

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Editor

Dr. Nilesh B.Gajjar

M.Com. (A/c), M.Com. (Mgt.), M.Ed., M.Phil. (Edu.), SET (Edu.), Ph.D. (Edu.)
Assistant Professor,
LNK College of Education (CTE), Patan
Gujarat (India)

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Md. Mamun Habib

Professor,
School of Business, Independent University, Bangladesh (IUB).
Visiting Scientist,
University of Texas – Arlington, USA.
Ex. Associate Professor,
BRAC Business School, BRAC University, Bangladesh; Asia Graduate School of
Business (AGSB) at UNITAR International University, Malaysia; Dept. of Operations
Research/Decision Sciences, University Utara Malaysia (UUM), Malaysia and Dept. of
Operations Management, American International University-Bangladesh (AIUB).

Chief Editors

Dr. Michael O. Akintayo

Adjunct Professor,
Metropolitan College of New York,
USA.
Department of Health and Mental
Hygiene, USA.
Residential address: 1426 Loring
Avenue, Apt44D Brooklyn, NY 11208

Prof. Dr. Chandana Dey

Prof. & Head, Dept. of Education,
KMCL University,
Lucknow-U.P. (India)

Mrs. Vassilakou Evangelia

Academic English Instructor (EAP)
Metropolitan College (Marousi
Campus)
Designation/Department : Academic
English Instructor (EAP)

Dr. Keyur M. Nayak

Director,
Laxmi Institute of Management
Vapi, Gujarat (India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Prof. Dr. Naresh Kumar Gupta
Professor,
National Council of Educational
Research and Training (NCERT)
Division of Educational Research
Sri Aurobindo Marg, New Delhi (India)

Prof. Dr. Sara A. Abdoh
Assistant Professor,
Applied Arts Faculty,
Benha University. Egypt Sculpture,
Architectural formation and restoration
Dept.

Dr. Kaushal H. Yadav
Principal(offg)
A.G.Teachers College, Ahmedabad,
Gujarat (India)

Dr. Udham Singh
Lecturer,
Department of Psychology, Karim City
College, Jharkhand-India

Peer Review Committee Members(Within Country)

Dr. Jayaben Barevadia (Surat, Gujarat-India)
Dr. Dipika B. Shah (VNSG Uni.-Surat Gujarat-India)
Dr. V. K. Sapovadia (Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Shrikhande (Ins. of Mgt. Pune-India)
Dr. D. R. Dodiya (Gandhinagar, Gujarat-India)
Dr. Chhaya Chavda (Vallabh Vidhyanagar, Gujarat-India)
Dr. Tejal Sheth (Ganpat Uni. Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Avdhesh Gupta (KJIME-Kalol, Gujarat-India)
Dr. Bhuvan Raval (KJIM-Kalol, Gujarat-India)
Dr. V. V. Chaudhari (Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Raysinghbhai B. Chaudhari (Surat, Gujarat-India)
Dr. Mahesh R. Solanki (Anand, Gujarat-India)
Dr. Viral Jadav(Ahmedabad, Gujarat-India)
Dr. Ajaykumar M. Raval (Palanpur, Gujarat-India)
Dr. G. Muppudathi (Tamilnadu-India)
Prof. Ganesh Pundlikrao Khandare ('NAAC' Steering Committee Member)
Miss Nisha G. Maharaj (Kutch, Gujarat-India)
Dr. Sunil K. Joshi (VTs-Member-NCTE)
Dr. M. K. Yagnik(V. V. Nagar, Gujarat-India)
Dr. J. I. Patel (Mehsana,Gujarat-India)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Dr. M. L. Joshi (Vision-A'bad, Gujarat-India)
Dr. Dinubhai Chaudhary (Mehsana, Gujarat-India)
Dr. Rajesh S. Vyas (Modasa, Gujarat-India)
Dr. K. S. Dedun (Daramali, Gujarat-India)
Dr. Vinod Asudani (Nagpur-India)
Mrs. Monika R. Seth (Nagpur-India)
Dr. Dixa H. Savla (Anand, Gujarat-India)
Dr.(Mrs) Chhanda Chatterjee (West Bengal-India)

Peer Review Committee Members (Abroad)

Dr. Suzanne A. Wazzan (KSA)
Mrs. Shaghayegh Mohammadi (Iran)
Associate Prof. Dr. Türkay Bulut (Turkey)
Dr. Munyae M. Mulinge (Kenya)
Dr. Ayman Alshboul (Jordan)
Dr. Darejan Geladze (Georgia)
Prof. M. B. Gajjar (Canada)
Prof. Rajnikant C. Gajjar (U.A.E.)
Mr. Nilesh Patel (U.K.)
Mr. Shailesh D. Patel (U.S.A.)
Mr. Kirit B. Prajapati (U.S.A.)
Mr. Bhadresh B. Suthar (U.A.E.)
Miss. Shilpa J. Patel (U.S.A.)
Dr. Kamlesh P. Suthar (Australia)
Dr. Shailesh L. Gajjar (New Zealand)
Dr. Dhiren P. Suthar (Canada)
Dr. Manish S. Patel (Canada)
Dr. Dibyajyoti Saha (Bangladesh)
Prof. N. D. Patel (Australia)
Dr. Eun-Suk SA. (South Korea)
Dr. Terri Mannarini (Italy)
Prof. Khunou Freddie (South Africa)

RET ACADEMY FOR INTERNATIONAL JOURNALS OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH (RAIJMR)

Author's Guideline

The academy for International journals of Multidisciplinary Research welcomes submissions in all areas related to Management, Pharmacy, Engineering, Education, Humanities, Social Science, etc. Manuscript for all discipline must be in any Language which has been prepared on a standard A4 size paper setting in MS-Word file. It must be prepared in 12-point Times New Roman and must follow the following criteria for all discipline.

1. Each manuscript requires an abstract with a length of 15-20 lines in 12-point font Times New Roman and Italic font followed by 3-7 keywords.
2. Type-written manuscripts in MS Word (.doc) format should be submitted by E-mail to ret@raijmr.com or editorraijmr@gmail.com
3. All the **Selected/Accepted** Research Papers/Articles, Review Papers/Articles will be published in this Journal after done the **Peer-Reviewed** process.
4. Leave 1 inch margin for each - top, bottom, left and right.
5. List of references must be present.
6. Papers without references will not be reviewed.
7. Section headers will be bold faced sentence case whereas sub-section header will be in normal style, both indented at 0.5 inch. Line space is 1.5 for entire article.
8. Once the paper is accepted, the authors will be required to send the signed copy of Copyright Form through E-mail to ret@raijmr.com or editorraijmr@gmail.com
9. It is mandatory for all the authors to sign the Copyright Transfer Form.
10. It will be taken more then 3 months to publish after selected your paper.
11. Research paper should contain with abstract (including 200-300 words) & including minimum 3000 words and you must follow all the steps (Design) of research process.
12. The decision of Reviewers will be final and canvassing in any form will be disqualification of authors in future issues.
13. In article minimum 2500 words must be required.
14. Page layout must be created in A4 size only.
15. PDF file will not be accepted.
16. This is International, Peer-Reviewed (Referred), Indexed, Impact factor, Print & Monthly Journal.

Editor-in-Chief
RAIJMR
www.raijmr.com

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. II, Issue: 6, June: 2023

Sr.	Contents	Date of Article/Paper	Pg. No.
1	A Study of Attitude of Higher Secondary School Students on Gender Sensitivity in Relation to Certain Variables DR. HEMABEN HIRALAL MAKWANA	Received: 02/04/2023 Accepted: 03/05/2023 Published: 03/06/2023	1-4
2	Sociolinguistics, Computational Linguistics DARSHIL MAKVANA	Received: 04/04/2023 Accepted: 03/05/2023 Published: 04/06/2023	5-10
3	ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ પર એક અભ્યાસ ડૉ. પૂનમબેન રાવલ	Received: 04/04/2023 Accepted: 05/05/2023 Published: 07/06/2023	11-16
4	हिन्दी यात्रा एवं प्रवासी साहित्य में प्राकृतिक सौन्दर्य डॉ. पारस जी चौधरी	Received: 06/04/2023 Accepted: 08/05/2023 Published: 08/06/2023	17-20
5	ESD in Gandhi's Basic Education DR. JIGNESHKUMAR P. MODI, DR. INDIRA CHAUDHARY	Received: 10/04/2023 Accepted: 09/05/2023 Published: 11/06/2023	21-25
6	મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં આંતર એકોકિતનો (Interior Monologues) પ્રયોગ ડૉ. નિલમબેન એસ. પટેલ	Received: 11/04/2023 Accepted: 13/05/2023 Published: 15/06/2023	26-29
7	Information Retrieval Tools DR. VANITABEN ARVINDKUMAR KALANI	Received: 13/04/2023 Accepted: 15/05/2023 Published: 17/06/2023	30-35
8	Business Environment and Its Impact on Achieving Organizational Objectives DR. SANJAYKUMAR N. LUHANA	Received: 13/04/2023 Accepted: 15/05/2023 Published: 17/06/2023	36-39

International Journal of Research in all Subjects in Multi Languages (IJRSML) I. F. 6.156

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. II, Issue: 6, June: 2023

9	Economic Planning in India NEHA S. PARMAR	Received: 13/04/2023 Accepted: 15/05/2023 Published: 17/06/2023	40-48
10	भैरवप्रसाद रचित 'गंगामैया' उपन्यास में औचलिकता डॉ. वैशाली वाय. पटेल	Received: 15/04/2023 Accepted: 16/05/2023 Published: 18/06/2023	49-53
11	The Sabarimala Decision in the Contention of Customs and Regulation, which one Ought to Prevail? DR. RINKU MUKESHBHAI DARJI	Received: 15/04/2023 Accepted: 16/05/2023 Published: 18/06/2023	54-57
12	Collective Bargaining and Worker Rights in the Gig Economy: Navigating the Legal Landscape DR. MEGHABAHEN NARESHBHAI NAYAK	Received: 15/04/2023 Accepted: 16/05/2023 Published: 18/06/2023	58-64
13	अभिज्ञान शाकुन्तलमां नाट्यसंध्य योजना करमाभाई लल्लुभाई परमार	Received: 16/04/2023 Accepted: 17/05/2023 Published: 19/06/2023	65-68
14	नीतिशतकमां धननो मलिमा मावाञ्च अ.न. सोलंकी	Received: 17/04/2023 Accepted: 18/05/2023 Published: 20/06/2023	69-71
15	बाणको साथे क्रिअेटिव बनो मुकेशभाई बी. परमार	Received: 17/04/2023 Accepted: 18/05/2023 Published: 20/06/2023	72-73
16	संस्कृत भाषानुं मडत्त्व प्रभुभाई अ.म. पारधी	Received: 17/04/2023 Accepted: 18/05/2023 Published: 20/06/2023	74-76
17	A Study on Mental Health among College Students with Reference to their Stream and Gender DR. RENUKA BABUBHAI SOLANKI	Received: 19/04/2023 Accepted: 20/05/2023 Published: 21/06/2023	77-80

**International Journal of Research in all
Subjects in Multi Languages
(IJRSML) I. F. 6.156**

Peer Reviewed/Referred Journal

ISSN: 2321-2853

Vol. II, Issue: 6, June: 2023

18	मोहन राकेश के नाटकों का विचारबोध डॉ. महेश पंज्या	Received: 20/04/2023 Accepted: 21/05/2023 Published: 22/06/2023	81-84
19	भारतमां पशुधन: अेक अभ्यास आरतीबेन माधुभा पिंगण	Received: 21/04/2023 Accepted: 22/05/2023 Published: 23/06/2023	85-90
20	ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमां वणकरो डॉ. तरवीका यावडा	Received: 21/04/2023 Accepted: 22/05/2023 Published: 23/06/2023	91-92

A Study of Attitude of Higher Secondary School Students on Gender Sensitivity in Relation to Certain Variables

DR. HEMABEN HIRALAL MAKWANA

Assistant Professor

J.G. College of Education for Women (PG), Ahmedabad

1. Introduction

Gender-based social discrimination starts from womb and continues throughout society, in schools, colleges and even at the workplace. Gender discrimination results in negative impacts that can undermine the efficiency and success of even the best-intended plans. Gender sensitivity is always not about pitting women against men but understanding. Education that is gender-sensitive benefits members of both sexes. It helps them regulate which assumptions in matters of Gender are valid and which are stereotyped generalizations. Gender awareness opens up the maximum possible range of life options for both women and men and builds their capabilities to be more wholesome and humane.

Gender encompasses biological sex but beyond it to the socially set roles deemed suitable for each sex by the tradition we live in. Gender-related familiarities influence and shape how we think about others and ourselves, including self-image, behaviour, mood, social advancement and coping strategies. The present study analyses various details of gender issues in the current context. This study's typical feature is that it combines self-awareness work through activities that address women's and men's self-awareness and gender awareness. This research is mainly aimed to give an overview of Gender and sensitize students about various aspects of Gender.

Gender sensitivity is the action of being conscious of the ways people always think about gender so that individuals rely less on assumptions about traditional and outdated views on the roles of men and women. Methods that ensure equitable access to resources and essential services are necessary to obtain inclusive and gender-responsive governance. In humanities, this is often stated through people's language preference. People can pick a more inclusive language that does not define gender, and a lot of new words that are Gender-neutral have entered languages like English to substitute for more gender-specific terms. For periods, many words referring to all people were particularly masculine. Terms like "man," and "mankind," which are used to define all human beings, exclude females. While some people debate that such terms include women, it's been argued that these words have a degrading effect on women. Real gender sensitivity, it is said, moves past these terms to include all and excludes none.

Always parents are not treating their sons and daughters equally because even small things make a difference. For example, we ask the younger son to accompany his elder sister. It's an insignificant thing, but somewhere we give boys a sense of superiority and feeds into forming gender power game. One should impart values in both sons and daughters. Parents should always teach them to take a stand and stand with their daughters as rock-solid support when they complain about harassment. They need to teach their children about consent, and why it is essential to stop Gender-based Violence because it's not just a woman's issue, it's a social issue, and we need to end it by working together. In present research the researcher has tried to study attitudes of higher secondary school students about gender sensitivity because the higher secondary students are future of society.

2. Statement of Problem

The statement of present research is;

'A Study of Attitude of Higher Secondary School Students towards Gender Sensitivity in Relation to Certain Variables'

3. Objectives of Research

The main objectives of present research are as following

- 1.To study the attitudes of higher secondary school students towards gender sensitivity.
- 2.To study the attitudes of higher secondary school students towards gender sensitivity in relation to types of school.
- 3.To study the attitudes of higher secondary school students towards gender sensitivity in relation to stream.

4. Variables of the Research

In present research there are two types of variables

4.1 Independent Variable

- Types of school i.e. Granted and Self-financed higher secondary schools
- Stream i.e. Science and Commerce

4.2 Dependent Variable

- Attitudes towards Gender Sensitivity

5. Hypothesis of the Research

In present research the researcher has constructed the null hypothesis

Ho₁ There is no significant difference between the attitude mean score of granted and self financed school students.

Ho₂ There is no significant difference between the attitudes mean score of science and commerce stream students.

6. Importance of the Research

The present research is helpful to the students of all field, teachers and principals, schools and society. Due to this research gender bias may reduce, the awareness may be increased and the way of thinking about female may be changed. This research can also helpful to the new and old generation.

7. Population

In present research all the higher secondary school students of Ahmedabad city studying in Science and Commerce stream are the population

8. Sampling Technique

In present research the researcher has stratified population in two parts i.e., granted and self financed higher secondary schools. Then researcher has randomly selected four school. Out of four schools the researcher has selected two granted schools and two self financed schools. The researcher has selected 200 students out of which 100 students are from science stream and 100 from commerce stream. Thus, the researcher has selected the sample by stratified random sampling techniques.

9. Research Tool

In present research the researcher has used standardized attitude scale towards gender sensitivity constructed by Dr. Prashant Vasava. The reliability of attitude scale towards gender sensitivity are 0.72 by test-retest method and 0.76 by kuder Richardson method. The validity of tool is 0.78.

10. Research Method

The researcher has used the survey method to study the attitudes of higher secondary school students.

11. Data Collection

The researcher has taken prior permission from the principal of the selected schools in sample.

12. Data Analysis

In present research the researcher has used the inferential statistics techniques to test the hypothesis. The researcher has used mean, standard deviation and t test to analyse the data.

13. Limitations of Research

The limitations of present research are as under

- 1.The present research is limited to the students of English medium only.
- 2.The present research is limited to the higher secondary school students of Ahmedabad city only.
- 3.The present research is limited to the higher secondary school students std.12th of year 2023-24 only.

14. Testing of Hypotheses

The result of testing the hypothesis are as follows

Sr. No.	Hypothesis	t value	Level of significant	Accept/Reject
Ho ₁	There is no significant difference between the attitude mean score of granted and self financed school students	2.21	0.05	Rejected
Ho ₂	There is no significant difference between the attitude mean score of science and commerce stream students	1.24	Not significant	Accepted

15. Findings of Research

The findings of present research are as under

- 1.There is difference in attitudes of granted and self financed higher secondary school students towards gender sensitivity. The attitudes of granted school students towards gender sensitivity are high in comparison to self financed school students.
- 2.The attitudes of science and commerce stream towards gender sensitivity are equal. There is no significant difference in their attitudes.

16. Educational Implications

The researcher has derived following educational implications.

- Steps must be taken to increase the awareness level among students towards gender sensitivity to promote gender equality.
- The chief and primary priority should be given to educating the students on gender which is the grass root problem.
- Measures to be taken to organize awareness programmes on gender equality for the college students need to be allowed to equally think about men and women.
- Strict implementation of programs and acts should be there to curb the malpractice prevalent in society.
- Training should be conducted for men and women students and faculties to inculcate gender sensitivity.
- Self-defence classes should be started in different departments. This would enable women to protect themselves, and moreover would instil a sense of self-confidence in them.
- Male-controlled attitudes and values are the biggest challenges, and educational institutions should combat men and women's attitudes. Effort should be made to prevent sexual violence.

17. Conclusion

In present research the researcher had tried to study the attitudes towards gender sensitivity of secondary school students in relation to types of school and stream. With the help of t score the null hypothesis is tested. We can say that the attitudes of students of granted higher secondary school

students towards gender sensitivity are high than students of self financed school students. The attitudes towards gender sensitivity found equal in both commerce and science stream students

References

1. Andal (2002). "Women and Indian Society" Rawat Publication Jaipur. ISBN 81- 7033-693-7.
2. Arunkumar (2014). "Women and Media" edited by Dr M. Jeyaseelan in a book on "Women education and women empowerment" Published by S.B. Nangia.New Delhi.
3. Bahrul, Islam KM (2014). "Issues in Women's Rights" A Practitioners Resource Book Allied Publishers Pvt Ltd New Delhi.
4. Bhanot, Astha (2013). "Gender Violence" ISBN 978-81-7132-757-7 Printed at Sheet al printers Jaipur 302 003. India
5. Bharat Kumar Choudry (2017). Indian Women's Images in Media. By Pointers Publishers Jaipur India.
6. Collins English Dictionary (1979). definition on Gender.
7. Khanna, S.K. (1998). "Women and the Human Rights" Printed at Efficient Offset Press New Delhi.
8. Kurane, Anjali (2012). Issues in Women's Development" by Rawat Publications New Delhi.
9. Lakshmi, Devi M.V. (2017). "Gender Sensitisation" Telungana state Council of higher education , Hyderabad .Published by Telugu Academy Hyderabad.
10. Manjula, G.K. (2017). "Women in Contemporary Society"by discovery Publishing House Pvt Ltd.
11. Meenkshi, Meena (2017). "Gender Equality and Women's Empowerment" ISBN 978-81-7132-874-1 Published by Pointer Publishers. Jaipur (Raj) India
12. Sharma, Arpita (2013). "Women Empowerment and Twelfth Five Year Plan" Discovery Publishing House Pvt Ltd New Delhi.
13. Sharma, Dipali (2013). "Womens Emancipation Views of Vivekananda, Gandhi and Marx" ISBN 978-93-80261-94-2 Published by EBH Publishers, Guwahati India.
14. Vyas, Ashutosh (2016). "Gender Issues and Women Empowerment Dimensions and Development" Thomson Press India Ltd

Reports

15. Gender in practice Swiss Agency for Development and Cooperation (2016) report on Gender
16. World Health Organisation (2009) report on Gender Equality, Gender Equity, Gender-based violence and violence against women
17. United Nation Fund for Population Activities (2005) report on Gender Equality
18. Canadian International Development Agency (1999) report on Gender Equity

Websites

19. http://www.ncw.nic.in/sites/default/files/Module-%20Gender%20Sensitization_0.pdf (September 30th 2019)
20. <http://www.unesco.org/new/en/communication-andinformation/resources/publications-and-communication-materials/publications/fulllist/gender-sensitivity-a-training-manual-for-sensitizing-education-managerscurriculum-and-material-developers-and-media-professionals-to-gender-concerns> (5th November 2019)
21. <https://theintactone.com/2019/08/23/ob-u-1-topic-7-attitudes-meaning-and-types/Definitions> on Attitude. (2nd December 2019)
22. <https://www.slideshare.net/Geetha-TG-2013/gender-sensitivity> (11.00 a.m 7th December 2019)

Sociolinguistics, Computational Linguistics

DARSHIL MAKWANA

Research Scholar,

Central University of Gujarat (CUG), Gandhinagar

1. Introduction

Sociolinguistics refers to the way language is used in society. A dialect is a variety of language that is systematically different from other varieties of the same language. The dialects of a single language are mutually intelligible, but when the speakers can no longer understand each other, the dialects become languages. Geographical regions are also considered when dialects become languages. The discussion or the understanding of the relationship between language and society, or of the various functions of language in society, should begin with some attempt to define each of the terms. Let us say that a society is any group of people who are drawn together for a certain purpose or purposes. By such a definition 'society' becomes a very comprehensive concept. The comprehensive definition of language: a language is what the members of a particular society speak. However, as we will see, speech in almost any society can take many very different forms, and just what forms we should choose to discuss when we attempt to describe the language of a society may prove to be a contentious matter. Besides dialects, speakers may use different styles or registers (such as contractions) depending on the context. Slang may also be used in speech, but is not often used in formal situations or writing. Jargon refers to the unique vocabulary pertaining to a certain area, such as computers or medicine. Words or expressions referring to certain acts that are forbidden or frowned upon are considered taboo. These taboo words produce euphemisms, words or phrases that replace the expressions that are being avoided. Sometimes too a society may be plurilingual; that is, many speakers may use more than one language, however we define language. We should also note that our definitions of language and society are not independent: the definition of language includes in it a reference to society. I will return to this matter from time to time. When two or more people communicate with each other in speech, we can call the system of communication that they employ a code. In most cases that code will be something we may also want to call a language. In practice, linguists do not find it at all easy to write grammars because the knowledge that people have of the languages, they speak is extremely hard to describe. It is certainly something different from, and is much more considerable than, the kinds of knowledge we see described in most of the grammars we find on library shelves, no matter how good those grammars may be. The use of words may indicate a society's attitude toward sex, bodily functions or religious beliefs, and they may also reflect racism or sexism in a society. Language itself is not racist or sexist, but the society may be. Such insulting words may reinforce biased views, and changes in society may be reflected in the changes in language.

2. Objectives

1. To get an insight into the significant relationship between language and society.
2. To understand and define sociolinguistics as an independent discipline.
3. To trace the growth of sociolinguistics for the recent research work.
4. To appreciate and get familiar with the great diversity of phenomena that sociolinguists investigate, for instance, language variation, language change, language maintenance, language planning, etc.

3. Extension of the meaning

3.1 Language and Society

In the history of linguistics, it is rare to find investigations of any language which are entirely cut off from concurrent investigations of the history of that language, or of its regional and/or social

distributions, or of its relationship to objects, ideas, events, and actual speakers and listeners in the 'real' world. That is one of the reasons why a number of linguists have found Chomsky's asocial view of linguistic theorizing to be a rather sterile type of activity, since it explicitly rejects any concern for the relationship between a language and those who use it. Hudson (1996) calls linguistic items, 'such entities as sounds, words, grammatical structures, and so on are essential in any language. It is these items, their status, and their arrangements that language theorists such as Chomsky concern themselves with. On the other hand, social theorists, particularly sociologists, attempt to understand how societies are structured and how people manage to live together. To do so, they use such concepts as identity, power, class, status, solidarity, accommodation, face, gender, politeness, etc. A major concern of is to examine possible relationships between linguistic items on the one hand and concepts such as 'power', 'solidarity', 'etc. on the other. Linguistic items are difficult to define. Try, for example, to define exactly what linguistic items such as sounds, syllables, words, and sentences are. Then try to define precisely what you understand by such concepts as social class, solidarity, identity, face, and politeness. Finally, try to relate the two sets of definitions within some kind of theory so as to draw conclusions about how items in these two very different classes relate to each other. Do all this while keeping in mind that languages and societies are constantly changing.

There are several possible relationships between language and society. One is that social structure may either influence or determine linguistic structure and/or behavior. The varieties of language that speakers use reflect such matters as their regional, social, or ethnic origin and possibly even their gender; and other studies which show that particular ways of speaking, choices of words, and even rules for conversing are in fact highly determined by certain social requirements. A possible relationship is directly opposed to the first: linguistic structure and/or behavior may either influence or determine social structure. The other possible relationship is that the influence is bi-directional: language and society may influence each other. Next is to assume that there is no relationship at all between linguistic structure and social structure and that each is independent of the other. Actually, this variant view appears to be the one that Chomsky himself holds: he prefers to develop an asocial linguistics as a preliminary to any other kind of linguistics, such an asocial approach being, in his view, logically prior.

3.2 Languages, Dialects, and Varieties

Hudson (1996, p. 22) defines a variety of language as a set of linguistic items with similar distribution, a definition that allows us to say that all of the following are varieties: Canadian English, London English, the English of football commentaries, and so on. According to Hudson, this definition also allows us to treat all the languages of some multilingual speaker, or community, as a single variety, since all the linguistic items concerned have a similar social distribution. 'A variety can therefore be something greater than a single language as well as something less, less even than something traditionally referred to as a dialect. Ferguson (1972, p. 30) offers another definition of variety: anybody of human speech patterns which is sufficiently homogeneous to be analyzed by available techniques of synchronic description and which has a sufficiently large repertory of elements and their arrangements or processes with broad enough semantic scope to function in all formal contexts of communication. Hudson and Ferguson agree in defining variety in terms of a specific set of _linguistic items or human speech patterns (presumably, sounds, words, grammatical features, etc.) which we can uniquely associate with some external factor (presumably, a geographical area or a social group). Consequently, if we can identify such a unique set of items or patterns for each group in question, it might be possible to say there are such varieties as Standard English, Cockney, lower-class New York City speech, Oxford English, legalese, cocktail party talk, and so on. One important task, then, in sociolinguistics is to determine if such unique sets of items or patterns do exist. As we proceed, we will encounter certain difficulties, but it is unlikely that we will easily abandon the concept of variety, no matter how serious these difficulties prove to be.

3.3 Language and Dialect

For many people there can be no confusion at all about what language they speak. Most speakers can give a name to whatever it is they speak. On occasion, some of these names may appear to be strange to those who take a scientific interest in languages, but we should remember that human naming practices often have a large unscientific component to them. Census-takers in India find themselves confronted with a wide array of language names when they ask people what language or languages they speak. Names are not only ascribed by region, which is what we might expect, but sometimes also by caste, religion, village, and so on. Moreover, they can change from census to census as the political and social climate of the country changes. For example, the same word or nonverbal communication in India differs from place to place. The word *dada* in Gujarat means grandfather but the same is not so in East India. Nonverbal communication of nodding the head vertically in West India means No, but the same is used for agreement in North- East India. While people do usually know what language they speak, they may not always lay claim to be fully qualified speakers of that language. They may experience difficulty in deciding whether what they speak should be called a language proper or merely a dialect of some language. Such indecision is not surprising: exactly how do you decide what is a language and what is a dialect of a language? What criteria can you possibly use to determine that, whereas variety X is a language, variety Y is only a dialect of a language? What are the essential differences between a language and a dialect? Haugen (1966a) has pointed out that language and dialect are ambiguous terms. Ordinary people use these terms quite freely in speech; for them a dialect is almost certainly no more than a local non-prestigious (therefore powerless) variety of a real language. In contrast, scholars often experience considerable difficulty in deciding whether one term should be used rather than the other in certain situations. As Haugen says, the terms represent a simple dichotomy in a situation that is almost infinitely complex. He points out that the confusion goes back to the Ancient Greeks. The Greek language that we associate with Ancient Greece was actually a group of distinct local varieties (Ionic, Doric, and Attic) descended by divergence from a common spoken source with each variety having its own literary traditions and uses, e.g., Ionic for history, Doric for choral and lyric works, and Attic for tragedy. Later, Athenian Greek, the *koiné* – or common language – became the norm for the spoken language as the various spoken varieties converged on the dialect of the major cultural and administrative center.

Dialect is used both for local varieties of English, e.g., Various Gujarati dialects, and for various types of informal, lower-class, or rural speech. In general usage it therefore remains quite undefined whether such dialects are part of the language or not. In fact, the dialect is often thought of as standing outside the language... As a social norm, then, a dialect is a language that is excluded from polite society (pp. 924–5). It is often equivalent to nonstandard or even substandard, when such terms are applied to language, and can connote various degrees of inferiority, with that connotation of inferiority carried over to those who speak a dialect. We can observe too that questions such as Which language do you speak? or Which dialect do you speak? may be answered quite differently by people who appear to speak in an identical manner. Every dialect has its own unique way to be understood and spoken. The difference can be seen as a person moves from his/her native to an urban area.

The various relationships among languages and dialects can be used to show how the concepts of power and solidarity help us understand what is happening. Power requires some kind of asymmetrical relationship between entities: one has more of something that is important, e.g., status, money, influence, etc., than the other or others. A language has more power than any of its dialects. It is the powerful dialect but it has become so because of non-linguistic factors. Standard English and Parisian French are good examples. Solidarity, on the other hand, is a feeling of equality that people have with one another. They have a common interest around which they will bond. A feeling of solidarity can lead people to preserve a local dialect or an endangered language to resist power, or to insist on independence.

We undoubtedly agree that whatever is written in English and that English is a language, but we may be less certain that various other things we see written or hear spoken in what is called English should properly be regarded as English rather than as dialects or varieties of English, perhaps variously described as Indian English, Australian English, New York English, West Country English, African American Vernacular English, nonstandard English, BBC English, and so on. A language then would be some unitary system of linguistic communication which subsumes a number of mutually intelligible varieties. It would therefore be bigger than a single dialect or a single variety. However, that cannot always be the case, for some such systems used by very small numbers of speakers may have very little internal variation. Yet each must be a language, for it is quite unlike any other existing system. Actually, neither the requirement that there be internal variation nor the numbers game, i.e., that a language must somehow be bigger than a dialect, offers much help. Many languages have only a handful of speakers; several have actually been known to have had only a single remaining speaker at a particular point in time and the language has died with that speaker.

3.4 Computational Linguistics

Computational linguistics is the scientific and engineering discipline concerned with understanding written and spoken language from a computational perspective, and building artifacts that usefully process and produce language, either in bulk or in a dialogue setting. To the extent that language is a mirror of mind, a computational understanding of language also provides insight into thinking and intelligence. And since language is our most natural and most versatile means of communication, linguistically competent computers would greatly facilitate the interaction. The theoretical goals of computational linguistics include the formulation of grammatical and semantic frameworks for characterizing languages in ways enabling computationally tractable implementations of syntactic and semantic analysis.

The methods employed in theoretical and practical research in computational linguistics have often drawn upon theories and findings in theoretical linguistics, philosophical logic, cognitive science (especially psycholinguistics), and of course computer science. However, early work from the mid-1950s to around 1970 tended to be rather theory-neutral, the primary concern being the development of practical techniques for such applications as MT (Machine Translation) and simple QA (Question Answering). In MT, central issues were lexical structure and content, the characterization of sublanguages for particular domains (for example, weather reports), and the transduction from one language to another (for example, using rather ad hoc graph transformation grammars or transfer grammars). In QA, the concern was with characterizing the question patterns encountered in a specific domain, and the relationship of these question patterns to the forms in which answers might store, for instance in a relational database.

3.5 Syntax

Before considering how grammatical structure can be represented, analyzed and used, we should ask what basis we might have for considering a particular grammar correct, or a particular sentence grammatical, in the first place. Of course, these are primarily questions for linguistics proper, but the answers we give certainly have consequences for computational linguistics.

Traditionally, formal grammars have been designed to capture linguist's intuitions about well-formedness as concisely as possible, in a way that also allows generalizations about a particular language (e.g., subject-auxiliary inversion in English questions) and across languages (e.g., a consistent ordering of nominal subject, verb, and nominal object for declarative, pragmatically neutral main clauses). Concerning linguists' specific well-formedness judgments, it is worth noting that these are largely in agreement not only with each other, but also with judgments of non-linguists at least for clearly grammatical and clearly ungrammatical sentences (Pinker 2007). Also, the discovery that conventional phrase structure supports elegant compositional theories of meaning lends credence to the traditional theoretical methodology.

However, traditional formal grammars have generally not covered any one language comprehensively, and have drawn sharp boundaries between well-formedness and ill-formedness, when in fact people's (including linguists') grammaticality judgments for many sentences are uncertain or equivocal. Moreover, when we seek to process sentences in the wild, we would like to accommodate regional, genre-specific, and register-dependent variations in language, dialects, and erroneous and sloppy language (e.g., misspellings, unpunctuated run-on sentences, hesitations and repairs in speech, faulty constituent orderings produced by non-native speakers, and fossilized errors by native speakers, such as for you and I possibly a product of school teachers inveighing against you and me in subject position). Consequently, linguists' idealized grammars need to be made variation-tolerant in most practical applications. The way this need has typically been met is by admitting a far greater number of phrase structure rules than linguistic parsimony would sanction say, 10,000 or more rules instead of a few hundred. These rules are not directly supplied by linguists (computational or otherwise), but rather can be read off corpora of written or spoken language that have been decorated by trained annotators (such as linguistics graduate students) with their basic phrasal tree structure. Unsupervised grammar acquisition (often starting with POS-tagged training corpora) is another avenue, but results are apt to be less satisfactory. In conjunction with statistical training and parsing techniques, this loosening of grammar leads to a rather different conception of what comprises a grammatically flawed sentence: It is not necessarily one rejected by the grammar, but one whose analysis requires some rarely used rules. Yule (2010) defines syntax as: Syntax concerns the way that words are arranged into larger units. That is, words are the basic units the building blocks of syntactic analysis. The largest unit that syntactic analysis usually considers is the sentence. For this reason, syntax is often equated with the study of sentence structure.

A finite number of rules facilitate an infinite number of sentences that can be simultaneously understood by both the speaker and the listener. In order for this to work with any degree of success, the rules have to be precise and have to be consistently adhered to. The grammar of a language has several components.

These can be described as follows:

- a) The phonetics that governs the structure of sounds;
- b) The morphology that governs the structure of words;
- c) The syntax, which governs the structure of sentences
- d) The semantics that governs the meanings of words and sentences.

3.6 Tree Diagram

One of the most common ways to create a visual representation of syntactic structure is through tree diagrams. Symbols (Art=article, N = noun, NP = noun phrase) are used to label the parts of the tree to capture the hierarchical organization of those parts in the underlying structure of phrases and sentences. There are symbols that are used as abbreviations for syntactic categories. Examples are- S (= sentence), —NP (= noun phrase), —N (= noun), —Art (= article), —V (= verb) and —VP (= verb phrase), —PP (= prepositional phrase). There are three more symbols that are commonly used in syntactic description. Yule (2010) gives detail of these symbols as:

(i) The first is in the form of an arrow \rightarrow . It can be interpreted as consists of. For example, NP \rightarrow Art N

(ii) The second symbol is a pair of round brackets (). Whatever occurs inside these round brackets will be treated as an optional constituent. For example, NP \rightarrow Art (Adj) N

(iii) The third symbol is in the form of curly brackets { }. These indicates that only one of the elements enclosed within the curly brackets must be selected. We use these types of brackets when we want to indicate that there is a choice from two or more constituents.

List of symbols used in tree diagram is given below.

= Sentence, NP = Noun phrase, PN = Proper noun

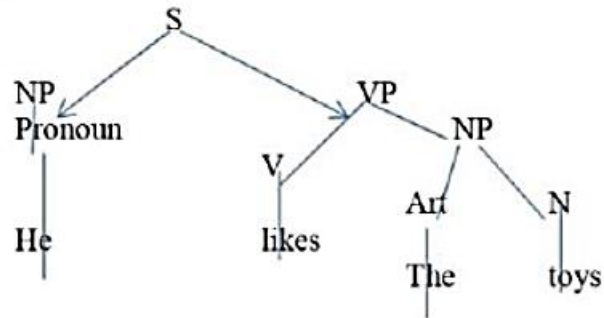
N = Noun, VP = Verb phrase, Adv = Adverb

V = Verb, Adj = Adjective, Prep = Preposition

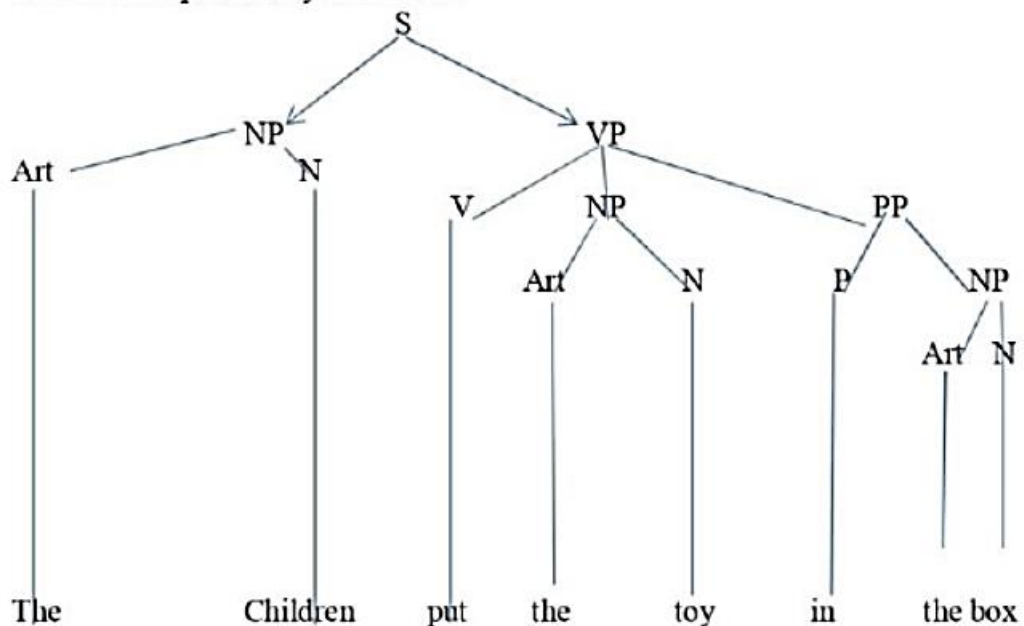
Art = Article, Pro = Pronoun, PP = Prepositional phrase

Examples

1. He likes the toys.

2. The children put the toy in the box.

References

1. Bailey, R. W. and M. Gorlach (eds.) English as a World Language. Ann Arbor: University of Michigan Press. 1982
2. Bell, R. T. Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems. London: Batsford. 1976
3. Baker, L. English Syntax. London: The MIT Press. 1998.
4. Trask, R. Key Concepts in Language and Linguistics. New York: The Routledge Publishers. 1999

ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ પર એક અભ્યાસ

ડૉ. પૂનમબેન રાવલ
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
વૃંદાવન આર્ટ્સ કોલેજ, ગણેશપુરા

સારાંશ

મહિલા સશક્તિકરણ અને આર્થિક વિકાસનો ગાઢ સંબંધ છે. એક દિશામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેની અસમાનતાને દૂર કરવામાં વિકાસ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે. બીજી દિશામાં મહિલા સશક્તિકરણ વિકાસને લાભ આપી શકે છે. આ પેપર બંને બાજુના સાહિત્યની સમીક્ષા કરે છે સશક્તિકરણ-વિકાસ જોડાણ ને દલીલ કરે છે કે આંતર-સંબંધો કદાચ ખૂબ નબળા છે સ્વ-નિર્ભર બનો, અને તેના પોતાના ખાતર સમાનતા માટે સતત નીતિ પ્રતિબદ્ધતાની જરૂર પડી શકે છે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે સમાનતા લાવવા માટે મહિલા સશક્તિકરણ એ અનિવાર્યપણે મહિલાઓની આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિના ઉત્થાનની પ્રક્રિયા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : મહિલા સશક્તિકરણ, શિક્ષણ, ભેદભાવ, સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ

૧. પ્રસ્તાવના

વિશ્વ 21 મી સદીમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે અને અર્થતંત્રના ઉત્થાનમાં આગળ સ્થાન લઈ રહ્યું છે વિશ્વમાં દરેક ક્ષેત્રે મહિલાઓને ભાગ લેવો એ મહિલા સશક્તિકરણ મજબૂત કરવાની ચાવી છે દરેક નિર્ણય લેવામાં તેમની ભાગીદારી જે સામાજિક-આર્થિક માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ ચાવી છે. ભારત એક વિકાસશીલ દેશ છે અને તેની આર્થિક સ્થિતિ પણ પુરુષોને કારણે ઘણી ખરાબ છે. દેશની વસ્તીના આશરે 50% મહિલાઓ અને તેમાંની બહુમતી છે. મહિલા સશક્તિકરણ માટે આર્થિક રીતે નિર્ભર રહેવું એ ખૂબ જ જરૂરી છે. મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ એ છે કે મહિલાઓને આત્મનિર્ભર, આર્થિક રીતે સ્વતંત્ર, સકારાત્મક આત્મસન્માન, પોતાના માટે આત્મવિશ્વાસ પેદા કરવો કોઈપણ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ અને વિવિધ સામાજિક-રાજકીય વિકાસના પ્રયાસોમાં સક્રિય ભાગીદારી માટે પ્રેરિત કરો તે જ છે. જો મહિલાઓ શિક્ષિત હશે તો જ મહિલા સશક્તિકરણ વધુ સુસંગત રહેશે. મહિલા સશક્તિકરણ સમૃદ્ધિ, વિકાસ અને કલ્યાણ માટે શિક્ષણ એ મુખ્ય પરિબલ છે. કોઈપણ સમાજ અને દેશમાં સામાજિક પરિવર્તન અને વિકાસના આવશ્યક એજન્ટ તરીકે શિક્ષણ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને આત્મવિશ્વાસ સાથે મહિલાઓને સશક્ત બનાવવાના માધ્યમ તરીકે વિકાસ પ્રક્રિયા માટે શિક્ષણ આવશ્યક છે શિક્ષણ બધા માટે મહત્વનું છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ ના અસ્તિત્વ અને સશક્તિકરણ માટે જરૂરી છે. મહિલાઓનું શિક્ષણ દહેજની સમસ્યા જેવી અનેક સામાજિક દૂષણોને દૂર કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. બેરોજગારીની સમસ્યા વગેરે સામાજિક શાંતિ પણ સરળતાથી સ્થાપિત કરી શકાય છે. જો સ્ત્રીઓ અશિક્ષિત હોય, તો આવનારી પેઢીઓ અશિક્ષિત હશે. આ જ કારણસર ગ્રીક યોદ્ધા નેપોલિયને એકવાર કહ્યું હતું, “મને થોડી શિક્ષિત માતાઓ આપો, હું તમને એક પરાક્રમી જાતિ આપીશ.” તાજેતરના વર્ષોમાં, મહિલાઓ સામે ભેદભાવ બંધારણીય અને કાનૂની અયોગ્ય પ્રથા અને લિંગને દૂર કરવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા વિવિધ અધિકારોનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં કામ કરતી મહિલાઓ માટે સુરક્ષા કાયદાઓની યાદી છે મહિલાઓ

સામેના તમામ પ્રકારના ગુનાઓથી મહિલાઓને સુરક્ષા પૂરી પાડવી જોઈએ. મહિલા અધિકારો માનવ અધિકાર છે. તેઓ જીવન-સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, રાજકીય ભાગીદારી, આર્થિક સુખાકારી અને સ્વતંત્રતાના દરેક પાસાને આવરી લે છે.

૨. સંબંધિત સાહિત્યની સમીક્ષા

પાંડા, ડી. (2017) તેમને "ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ તર્કસંગત અને વર્તમાન સ્થિતિ" પર પેપર લખેલ છે. જેમાં જાણવા મળ્યું છે કે સ્ત્રી સશક્તિકરણ આપણા દેશ માટે જરૂરી હકીકત નથી પરંતુ તે રાષ્ટ્રનો ટકાઉ વિકાસ માટે આવશ્યક છે તો ચાલો આપણે આપણા સુરક્ષિત ભવિષ્ય માટે મહિલાઓને સશક્તિકરણ કરવાનું શરૂ કરીએ તે જરૂરી છે. મહિલાઓ માટે ભારતમાં લોકોની માનસિકતા બદલવી જોઈએ. માણસને લાગવું જોઈએ કે દુનિયા આગળ વધી રહી છે. તેથી મહિલા સશક્તિકરણ આવનારી પેઢી માટે સમૃદ્ધિ લાવે છે. શેટ્ટર, આર. એમ. (2015) એ તેમના લેખમાં "ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણના મુદ્દાઓ અને પડકારો" પર અભ્યાસ કરેલ છે. જેમાં તેઓ એ અભિપ્રાય આપ્યો કે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જો તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારેલ હોય. જે માટે ચોક્કસ સામાજિક અને આર્થિક નીતિઓ અપનાવવાથી જ આ શક્ય બની શકે છે મહિલાઓનો વિકાસ અને તેમને અહેસાસ કરાવવો કે તેમની પાસે મજબૂત માનવી બનવાની ક્ષમતા છે. વૈશ્વિકરણ, ઉદારીકરણ અને અન્ય સામાજિક-આર્થિક દળોએ મોટા પ્રમાણમાં થોડી રાહત આપી છે. વસ્તીના જો કે, હજુ પણ ઘણા એવા ક્ષેત્રો છે જ્યાં ભારતમાં મોટાભાગે મહિલા સશક્તિકરણ નો અભાવ છે. ખત્રી, આર. (2016) તેમના "ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ તરફ શિક્ષણની ભૂમિકા" શીર્ષક ધરાવતા લેખમાં મહિલાઓના સશક્તિકરણ પર સાક્ષરતા અને શિક્ષણની અસર તેમજ સૂચન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરેલ છે મહિલા સશક્તિકરણ અને આર્થિક વિકાસ માટે જે ફેરફારોને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે તેમાં સુધારો કરવો જોઈએ.

૩. મહત્વ

મહિલા સશક્તિકરણમાં ઘણી બધી બાબતોને બદલવાની શક્તિ છે જેમ કે સમાજ અને દેશ. જો આપણે આપણા દેશને વિકસિત દેશ બનાવવો હોય તો સૌથી પહેલા તે ખૂબ જરૂરી છે કે પુરૂષો, સરકાર, અને મહિલાઓના પ્રયાસો દ્વારા મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા જોઈએ. સ્ત્રીઓની જરૂરિયાત ભારતીય સમાજમાં લિંગ ભેદભાવ અને પુરૂષ વર્ચસ્વને કારણે સશક્તિકરણ ઉભું થયું. સમાજ અને દેશમાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે મહિલા સશક્તિકરણ જરૂરી છે. ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ પર બહુ ઓછા અભ્યાસ કરવામાં આવ્યા છે

૪. અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો

1. મહિલા સશક્તિકરણની જરૂરિયાતને જાણવી.
2. મહિલાઓ માટેની સરકારી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરવો.
3. તારણોના પ્રકાશમાં ઉપયોગી સૂચનો આપવા.
4. મહિલા સશક્તિકરણના મુખ્ય લક્ષણો જાણવા.
5. મહિલાઓને વિવિધ પડકારો વિશેની માહિતી મેળવવી.

૫. મહિલા સશક્તિકરણ

સશક્તિકરણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા મહિલાઓ તેમના પોતાના જીવન પર સત્તા અને નિયંત્રણ મેળવે છે અને વ્યૂહાત્મક પસંદગીઓ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. કે. સાયુલુ, જી. સરદાર અને બી. રાઈડવીના જણાવ્યા અનુસાર, (2005) "મહિલા સશક્તિકરણ કોઈપણ પ્રક્રિયા છે જે દ્વારા મહિલાઓને વધુ સ્વાયત્તતા પૂરી પાડે છે સંબંધિત માહિતીની વહેંચણી અને નિયંત્રણની જોગવાઈ તેમના પ્રભાવને અસર કરતા પરિબળો પર છે."

૬. મહિલા સશક્તિકરણના લક્ષણો

1. મહિલા સશક્તિકરણ એ સ્ત્રીઓને વધુ પ્રમાણમાં સક્ષમ બનાવે છે અને તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્રતાની ભાવના વિકસાવે છે.
2. મહિલા સશક્તિકરણ એ પોતાની જાત પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારીઓ નિભાવવા અને અન્ય સૌથી અસરકારક રીતે મહિલાઓને તેના અધિકારો સમજવા માટે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા છે.
3. મહિલા સશક્તિકરણ મહિલાઓને પોતાની આત્મનિર્ભરતા વધારવા માટે અને સંગઠિત કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
4. મહિલા સશક્તિકરણ સ્ત્રીઓમાં વધુ સ્વાયત્તતા પ્રદાન કરે છે.
5. મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓનું નિયંત્રણ ભૌતિક સંપત્તિ, બૌદ્ધિક સંસાધનો અને વિચારધારા છે.
6. મહિલા સશક્તિકરણ તમામ સમાજ તમામ સંસ્થાઓ અને માળખામાં લિંગ આધારિત ભેદભાવ નાબૂદ કરે છે.
7. મહિલા સશક્તિકરણનો અર્થ મહિલાઓ સ્થાનિક અને જાહેર સ્તરો પર નીતિ અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી છે.
8. મહિલા સશક્તિકરણ મહિલાઓને જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં તેમની સંપૂર્ણ ઓળખ અને શક્તિઓની અનુભૂતિ કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
9. સશક્તિકરણનો અર્થ પણ મહિલાઓને સમાન દરજ્જો આપવાનો છે.
10. મહિલા સશક્તિકરણ સમાજશાસ્ત્રની મનોવૈજ્ઞાનિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, પારિવારિક અને આર્થિક ગોળા અને વિવિધ સ્તરે જેમ કે વ્યક્તિગત, જૂથ અને સમુદાય અંદર થાય છે.
11. મહિલા સશક્તિકરણ એ જાગૃતિ અને ક્ષમતા નિર્માણ અને સર્જનની પ્રક્રિયા છે.

૭. મહિલાઓના જીવનમાં પડકારો

યુગોથી પુરૂષ પ્રભુત્વ ધરાવતા સમાજમાં મહિલાઓને ભારે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડી રહ્યો છે. તેના જન્મથી જ તેણીને એક સેવક ગણવામાં આવી હતી. તેણીને ઘર, ઓફીસ, રાજકીય ક્ષેત્રે, ધંધાકીય ક્ષેત્રે ઘણા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે

1. **આર્થિક સ્થિતિ:** પૈસા કમાવવા માટે સ્ત્રીનો મુખ્ય સમસ્યા નો સામનો કરવો પડે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે મહિલાઓ વ્યવસાયિક સોદાઓ સંભાળવામાં ઓછી સક્ષમ છે. તેઓ સારા વેપારી બની શકતા નથી અને તેમને તેમના વ્યવસાય હેતુ માટે રોકાણકાર ને મનાવી શકતા નથી. કારણ કે તે સામાન્ય વિભાવના છે કે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકો વ્યવહાર કરવા સક્ષમ નથી.
2. **મુખ્ય પ્રવાહની વિચારસરણી:** ભારતીય મહિલાઓ ને "ગૃહનિર્માણીઓ" તરીકે ગણવામાં આવે છે "વ્યાપારી મહિલા" તરીકે નહીં જે બહાર જઈ શકે છે અને કાર્ય હાથ ધરવાના અવરોધોનો સામનો કરે છે પોતાનો વ્યવસાય કરે છે અને તમામ સ્ટ્રેસ હેન્ડલિંગ કરે છે. તેઓ તેમના ઘરના ક્ષેત્રમાં રહેવા માટે બંધાયેલા છે. આ મુખ્ય પ્રવાહની વિચારસરણી તેમને ગ્રાઉન્ડ ઝીરો પર પાછા ખેંચે છે. આ સામાજિક દબાણ તેમને શરૂ કરતા પહેલા જ નિરાશ કરે છે તેમના લક્ષ્યો હાંસલ કરવા તરફનો તેમનો માર્ગ મુશ્કેલ કરી નાખે છે.
3. **કુટુંબ અને સપનાં વચ્ચેનો સંઘર્ષ:** મહિલા સાહસિકોને અંગત અને વ્યાવસાયિક જીવન વચ્ચે સંઘર્ષનો સામનો કરવો પડે છે તેમને બાળકો અને પરિવાર અને તેમના સપનાઓ વચ્ચે હમેશા સંઘર્ષ કરવો પડે છે. જેમાં કઈ રીતે તેમના બાળકો અને પરિવારનું સંચાલન કરવું અને તેમનો ટેકો મેળવવો એ સૌથી મોટો પડકાર છે જેનો તેઓ સામનો કરે છે કારણ કે બાળકોના ઉછેરનો અંત માતા પર લાદવામાં આવે છે.
4. **ઉત્પાદનોનું માર્કેટિંગ:** તેમના ઉત્પાદનોનો પ્રચાર અને વેચાણ તેમના માટે તે મુશ્કેલ છે કારણ કે પુરુષો વધુ શક્તિશાળી માનવામાં આવે છે તેમના ઉત્પાદનોનું માર્કેટિંગ કરવા માટે આ ક્ષેત્રમાં અને તેથી તે પણ મોટાભાગની જાણકાર મહિલાઓ પોતાની ઓળખ બનાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આમ, તેઓ વચેટિયાઓનો સંપર્ક કરે છે જેઓ નફાનો એક મોટો હિસ્સો ખાય છે

5. સ્પર્ધા: પોતાની જાતને નિર્ધારિત કરવા માટે સ્પર્ધામાં સફળ થવાનું સાહસ માટે મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને સખત સામનો કરવો પડે છે ઘણા દળો જે તેમને રોકે છે. તેઓ મોડી સાંજે બહાર જાય ત્યારે મહિલાઓને હજુ પણ શંકારૂપદ નજરે જોવામાં આવે છે. આમ, સ્ત્રીઓ ને ઘણા કઠોર વલણનો સામનો કરવો પડે છે
6. ભાવનાત્મક અસ્થિરતા: મહિલાઓને માનવામાં આવે છે પરિસ્થિતિઓને સંભાળવામાં ભાવનાત્મક અને સ્વભાવગત જે સમયે પ્રતિકૂળ હોઈ શકે છે. મહિલા સાહસિકો છે નુકસાન અને જોખમ લેવા અને સહન કરવામાં અસમર્થ માનવામાં આવે છે

૮. ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ

મહિલા સશક્તિકરણ એ મહિલાઓનો મૂળભૂત અધિકાર છે. તેઓને શિક્ષણ, સમાજ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણમાં ભાગ લેવાનો સમાન અધિકાર છે. તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની છૂટ છે અને પુરુષોની જેમ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. મહિલાઓના વિકાસ માટે સરકાર દ્વારા અલગ-અલગ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો અપનાવવામાં આવી છે. જેમાં મહિલાઓના વિકાસ માટે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં સૌથી સકારાત્મક વિકાસ થયો છે પંચાયતમાં મહિલાઓની વધતી જતી સંડોવણી રાજ સંસ્થાઓ, ઘણી ચૂંટાયેલી મહિલાઓ છે ગ્રામીણ પરિષદ સ્તરે પ્રતિનિધિઓ મહિલાઓ છે કે જેઓ બાળકના ઉછેર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, લિંગ સમાનતા અને માનવ વિકાસના મુદ્દાઓમાં પણ સામેલ છે ઘણા કુટીર ઉત્પાદનોની શ્રેણી - અથાણું, ટેલરિંગ, ભરતકામ વગેરેના નિર્માણ અને માર્કેટિંગમાં ગયા છે મહિલાઓનું આર્થિક સશક્તિકરણ થઈ રહ્યું છે દેશ વિચારકો, સામાજિક વિચારકો અને સુધારકો મતે આ દિવસોને પ્રગતિના સાર્થક-ક્રવો-નોન તરીકે ગણવામાં આવે છે તેથી આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે મહિલાઓ સશક્તિકરણનો મુદ્દો ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

૯. મહિલા સશક્તિકરણ માટેની સરકારી યોજનાઓ

મહિલા વિકાસ માટે સરકારના કાર્યક્રમો ભારતમાં 1954 ની શરૂઆતમાં શરૂઆત થઈ પરંતુ વાસ્તવિક ભાગીદારી માત્ર 1974 માં શરૂ થઈ હતી. હાલમાં, આ ભારત સરકારની મહિલાઓ માટે 34 થી વધુ યોજનાઓ છે વિવિધ વિભાગો અને મંત્રાલયો દ્વારા સંચાલિત. કેટલાક આમાંથી નીચે મુજબ છે;

1. રાષ્ટ્રીય મહિલા કોશ (RMK) 1992-1993
2. મહિલા સમૃદ્ધિ યોજના (MSY) ઓક્ટોબર, 1993.
3. ઈન્દિરા મહિલા યોજના (IMY) 1995.
4. મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક વિકાસ કાર્યક્રમ 1997-98 માં સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવામાં આવી હતી.
5. વન સ્ટોપ સેન્ટર(૨૦૧૫)
6. મહિલા માટે તાલીમ અને રોજગાર કાર્યક્રમને સમર્થન (STEP).
7. સ્વાલંબન કામ કરતા બાળકો માટે કેચ/ ડે કેર સેન્ટર અને બીમાર માતા.
8. કામ કરતી મહિલાઓ માટે હોસ્ટેલ.
9. સ્વાધાર.
10. મહિલા સશક્તિકરણ માટે રાષ્ટ્રીય મિશન.
11. સંકલિત બાળ વિકાસ સેવાઓ (ICDS) (1975),
12. સશક્તિકરણ માટે રાજીવ ગાંધી યોજના કિશોરાવસ્થા કન્યા (RGSEAG) (2010).
13. રાજીવ ગાંધી નેશનલ કેચ સ્કીમ કામ કરતી માતાઓના બાળકો.

14. સંકલિત બાળ સુરક્ષા યોજના (ICPS) (2009-2010).

15. ધનલકાડમી (2008).

16. ટૂંકા રોકાણના ધરો.

17. ઉજ્જવલા (2007)

૧૦. સૂચનો

- મહિલાઓ માટે જાગૃતિ કાર્યક્રમો યોજવાની જરૂર છે ખાસ કરીને નબળા વર્ગોને તેમના અધિકારો વિશે જાગૃતિ લાવવા.
- સૌપ્રથમ અને અગ્રણી અગ્રતા મહિલાઓના શિક્ષણ આપવી જોઈએ, જે પાયાની સમસ્યા છે. આથી મહિલાઓ માટે શિક્ષણ માટે વિશેષ ચૂકવણી કરવી પડશે.
- સમાજમાં પ્રચલિત કુપ્રથાઓને રોકવા માટે કાર્યક્રમો અને કાયદાઓનું કડક અમલીકરણ હોવું જોઈએ.
- મહિલાઓને કામ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ અને કામ કરવા માટે પૂરતી સલામતી અને સમર્થન હોવું જોઈએ. તેઓને યોગ્ય વેતન અને સમાન કામ પૂરું પાડવું જોઈએ જેથી પુરુષો સાથે તેમનો દરજ્જો સમાજમાં ઉંચો થઈ શકે.

૧૧. નિષ્કર્ષ

મહિલા સશક્તિકરણમાં વધારો કરવાની જરૂર છે. અત્યારે પણ અમુક સમાજમાં મહિલાઓને પગની જુતી સમજવામાં આવે છે. મહિલા સશક્તિકરણ એ ભારતમાં મહિલા આધ્યાત્મિક, રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક, લિંગ અથવા વ્યક્તિઓ અને સમુદાયોની આર્થિક શક્તિઓમાં વધારો કરે છે. સશક્તિકરણ એ વિવિધ ચલો પર આધાર રાખે છે જેમાં ભૌગોલિક સ્થાન (શહેરી / ગ્રામીણ) શૈક્ષણિક સ્થિતિ, સામાજિક સ્થિતિ (જાતિ અને વર્ગ) અને ઉંમર મુખ્ય છે. મહિલા સશક્તિકરણ નીતિઓ રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય અને ઘણા ક્ષેત્રોમાં સ્થાનિક (પંચાયત) સ્તરો આરોગ્ય, શિક્ષણ, આર્થિક તકો, લિંગ આધારિત હિંસા અને રાજકીય ભાગીદારીમાં ભાગ ભજવે છે. આ મહિલા સશક્તિકરણ સૌથી વધુ એક ચિંતાનો વિષય બની ગયું છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં આધુનિક વલણો માટે 21મી સદીની મહત્વની ચિંતાઓ માત્ર રાષ્ટ્રીય જ નહીં સ્તરે પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે છે. આ ધ્યેય ને પૂરો કરવામાં સરકાર એકલી પર્યાપ્ત નથી તેના માટે સમાજે પહેલ કરવી જોઈએ જેમાં કોઈ જાતીય ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. મહિલાઓને સ્વ નિર્ણય લેવાની સંપૂર્ણ તકો મળવી છે.

સંદર્ભગ્રંથ

1. Altekar, A. S. (1983). Position of women in Hindu Civilization. Banaras: The Culture publication House, Banaras Hindu University.
2. Desai, Neera. (1977). Women in modern India. Mumbai: Vora Company.
3. Devandra, Kiran. (1985). Status and position of women in India. With Special Reference to Women in Contemporary India. New Delhi: Shakti Books.
4. Krishnaraj, Maithveyi. (1986). Women's studies in India. Bombay Popular Prakasham.
5. K. Sayulu, G. Sardar & B. Sridevi "Impact of Self-Help Groups on Women Empowerment- An Empirical Study," Management Researcher, XI No.3 & 4, January – June 2005, p.22.
6. Saravanakumar, A. R. (2016). Present scenario of women's education in India. In a National Seminar sponsored by ICHR on Educational Practices in Chola Kingdom (850 – 1279 AD) EPICK – 2016 organized by Department of History & DDE, Alagappa University, Karaikudi.

7. Panda, D. (2017). 'Women Empowerment in India: Rational and Present State.' International Journal of Emerging Research in Management & Technology, 6(9) pp-169-175.
8. Shettar, R. M. (2015). 'A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India.' IOSR Journal of Business and Management, 17 (4) pp-13-19.
9. Khatri, R. (2016). 'The Role of Education towards Women Empowerment in India.' International journal of Advance Research, 4(11) pp-550-555.

हिन्दी यात्रा एवं प्रवासी साहित्य में प्राकृतिक सौन्दर्य

डॉ. पारस जी चौधरी
एम.ए. बी.एड. एम.फिल पीएच.डी
१- वैभव पार्क सोसायटी
नागलपुर पाटिया हाईवे रोड, मेहसाणा

मानव आदि-अनादि काल से यात्रा करता आ रहा है। यात्रा का सामान्यतह भ्रमण-पर्यटन, यायावरी आदि नामों से पहचाना जाता है। यात्रा शब्द का अर्थ डॉ. हरदेव बाहरी के शब्दकोश के मतानुसार “यात्रा सं. (स्त्री) १. एक स्थान से अन्य स्थान को जाना (जैसे-रेल द्वारा यात्रा, बस यात्रा) २. प्रस्थान, प्रयाण (जैसे-तीर्थयात्रा, रणयात्रा) ३. देव मंदिर को पूजन, दर्शन आदि के उद्देश्य से जाना ४. व्यवहार (जैसे-जीवन यात्रा) ५. उत्सव (जैसे-राम लीला की यात्रा) प्रसंग (पु.) तीर्थयात्रा - भता हि. (पु.) यात्रा का खर्च - वर्णन (पु.) यात्रा का वृत्तांत - विमान (पु.) यात्री विमान - विवरण (पु.) यात्रा वर्णन”^१ इस तरह मानव हमेशा धुमकूड ही रहा है। सामान्य शब्दों में की गई यात्रा के ‘साहित्य अंकन’ को यात्रा वृत्तांत कहा जा सकता है।

मानव जब घर में रह-रहकर बोर हो जाता है, तो हर मानव कि सामान्यतह आकांक्षा होती है कि वह घुमना चाहता है। उसे व्यवहारिक भाषा में भी यात्रा कहा जाता है। मानव प्रकृति यात्रा कभी ठहरा ही नहीं है। वह सदा चलता रहा है। जब मानव देश की यात्रा लरके साहित्य अंकन करता है तो वह यात्रा साहित्य बन जाता है, लेकिन विदेशों में यात्रा करके साहित्य अंकन करता है तो वह प्रवासी साहित्य कहलाता है। विभिन्न मानव की विभिन्न साहित्यिक दृष्टि होती है। जब सामान्य मानव और साहित्यिक मानव यात्रा करता है तो उनके देखने का नजरिया भी विभिन्न होता है। सामान्य मानव सिर्फ मस्तिष्क की चित्तवृत्ति के आनंद के लिए पला करता है। जब साहित्यिक मानव यात्रा करता है तो वह प्राकृतिक दृश्यों की रम्यता व भव्यता, सौन्दर्य प्रेरणा, चेतना, कला, संस्कृति, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, कालक्रम, भाषाशैली, रहेन-सहन, विविध जीवन सन्दर्भों में खट्टे-मीठे अनुभवों का वर्णन यायावर में अभिव्यक्ति करके जन मानस तक पहुंचाता है। ज्यादातर मानव पर्यटन स्थलो, विदेशीयात्रा, भगवान के स्थल, प्रादेशिक ऐतिहासिक स्थलों पे मन को तनाव से बदलने के लिए और आनंद को बढ़ावा देने के लिए यात्रा या प्रवास करता है। विभिन्न यात्राएँ विभिन्न प्रकार की होती है। बालक उद्यानों एव बागों में खेलने खुदने के लिए, युवा-वर्ग चित्तवृत्ति के मानंद के लिए और बुजुर्ग धार्मिक स्थलों पे मन की शांति, शुकुन के लिए यात्राएँ करता है। जब साहित्यकार यात्रा के जरिए यात्रा में छिपे सौंदर्य, प्रेरणा, चेतना, जानकारी के लिए साहित्य के जरिए मानव तक पहुँचता है। प्रकृति के गोद में ही मानव का जन्म होता है। प्रकृति से मानव का गहरा संबंध है। इसी वजह से मानव मन में प्रकृति के प्रति गहन, प्रेम-

भाव, जिज्ञासा का सम्बन्ध होना स्वाभाविक है। मानव जाति के प्रति प्रेमभाव एवं प्रकृति के प्रति संवेदनशील का अनुभव कराती है। प्रकृति का अर्थ दो अर्थ में किया गया है भौतिक प्रकृति और मानव प्रकृति। भौतिक प्रकृति को दर्शनशास्त्र के प्रकृतिवादी सिद्धांत में सहवस्तु माना गया है। मानव प्रकृति के व्याख्या मनोविज्ञान करता है। विभिन्न साहित्यकारों ने यात्राओं से विभिन्न प्रकृति चित्रण किया है। व्यक्ति यात्रा में घुमता फिरता है तो चीजों का अवलोकन करता देखता है। जो विचार होता है उसे लिखावट करता है तो वह धीरे-धीरे साहित्य बन जाता है। मानव का जन्म प्रकृति के गोद में होने की वजह से वह सौंदर्य प्रकृति का प्रेमी है। मानव जन्म से लेकर मृत्यु तक प्रकृति से कोई ना कोई प्रेरणा बोध लेता है। राहुल सांकृत्यायन के मतानुसार - “२१ बजे हम लोग खाना हुए। अब हम लहसावाली नदीकी बाँदे शाखा के दाहने से चल रहे थे। यह धार तो पिछली धार से बहुत बड़ी है। खैरियत यही है कि इसे हमें पार नहीं करना होगा। इधर के पहाड़ों पर तो और भी अधिक झाड़ियाँ और हरियाली है। खेती के लायक ज़मीन होने पर भी खत देखने में नहीं आते। नदी के पार एक-आध जगह पहाड़ों पर चरती चमच्चियों के चलायमान काले दाग ज़रूर दिखलाई पड़ते थे। दो-एक जगह परित्यक्त ऊँचे घरों की पत्थर की दीवारें बतला रही थीं, किसी समय इधर सबसे अधिक बस्ती थी। नदी की उपत्यका काफी चौड़ी है। दो-तीन जगह हमें होर प्रान्तवाले मक्खन विक्रेताओं की लदी चमरिया, मिलीं। दो-तीन जगह तीर्थाटक भिखमंगे भी मिले। होर की दो-तीन तीर्थाटिकाओं के फोटो लेने का भी हमने प्रयत्न किया।”^२ साहित्यकार प्रकृति का सजीव चित्रण करता है। पाठक को ऐसा लगता है कि साहित्यकार ने प्रकृति का चित्र हु-ब-हु सामने रखी हो ऐसा अनुभूति होती है। सच्चिदानन्द हीरानन्द वात्स्यायन ‘अज्ञेय’ के मतानुसार - “रात सार्कित हाउस में विश्राम कर के प्रातःकाल यायावर जब बाहर टहलने निकला, तो विखरती धुन्ध से धनी हुई किरणों के प्रकाश में देखा, सूखी धरती पर कड़े जमे हुए कुहरे की पपड़ियों के बीच में उमगती हठीली नालों पर नरगिस फल रहे थे - सारा ढलान उन से छाया हुआ था और दूर पेड़ों के झुरमुट के भातर तक फूल ही फूल दीख रहे थे और उस के आग धुन्ध की दीवार। और उन की असंख्य चकित आँखे नीचे जमीन बर्फ को निहार रही थीं, मानो अपलक विस्मय से कि यह कठोर भूमि ही इस रुपथी की जननी है।”^३

हिन्दी साहित्य में यात्रा वृतान्त लिखने की प्रारंभ मतभेद है। लेकिन सरस्वती और गोविन्द पाण्डेय के मतानुसार - “यात्रा वृतान्त लिखने की परम्परा का सुत्रपात भारतेन्दु से माना जाता है।”^४ साहित्यकार की जैसी दृष्टि ऐसी प्रेरणा और विचार साहित्य में प्रकट होता है। यात्रा वृतान्त साहित्य में प्रकृति का चित्रण के बारे में डॉ.नगेन्द्र और डॉ.हरदयाल के मतानुसार - “सत्यवती मलिक तथा यशपाल जैन की रचनाओं में प्राकृतिक सौंदर्य के नयनाभिराम चित्र शब्दबद्ध किये गये हैं। इन लेखकों की कृतियों में हिममंडित पर्वतमालाओं, सर्पिले पहाड़ी मार्गों तथा कलकल नाद करती नदियों का ऐसा सशक्त चित्रण किया गया है कि पाठक अपने हृदय में वहाँ पहुंचने की इच्छा संजोये बिना नहीं रह पाता।”^५ आलोचकों ने इन वृतान्त को निबन्ध विद्या में शामिल यात्रा-साहित्य रचना में राहुल सांकृत्यायन कां - मेरी लहाख यात्रा (१९३९ ई.), किन्नर देश में (१९४८ ई.), रुस में २५ मांस (१९५२ ई.), रामधारी सिंह ‘दिनकर’ - देश-विदेश (१९५७ ई.),

मेरी यात्राएँ (१९७० ई.), मोहन राकेश-आखिरी चट्टान तक (१९५३ ई.), धर्मवीर भारती-यादे पोरप की (१९९६ ई.) साब्जा पत्र कथा कहे, बलराज साहनी - अप्रवासी की यात्राएँ (१९७२ ई.), डॉ.नगेन्द्र गाँधी के देश से (१९७३ ई.) लेनिन के देश में, कमलेश्वर - धुँध भरी सुखी (१९७९ ई.), दरख्तों के पार शाम (१९८० ई.), झुलती जड़ें (१९९० ई.) क्या हाल है चीन के (२००६ ई.) पश्चिमी जर्मनी पर उड़ती नजर (२००६ ई.) परतों के बीच (१९९७ ई.) कृष्णा सोवती-पैर, पहिये और पंख (२०१४ ई.), 'प्रवास' शब्द का अर्थ दीपक सो.ठाकर के मतानुसार - "प्रवास (वि.) विदेश रहना, परदेश का निवास, परदेश। परदेश के त्यां निवास"६ विदेशगमन, विदेश यात्रा अतः किसी दूसरे देश में रहने वाला व्यक्ति प्रवासी है। आम तौर पर जब हम प्रवासी साहित्य की बात करते हैं तो तुरंत मस्तिक को अनुभूति होती है कि 'प्रवासी भारतीय दिवस' भारत सरकार के जरिए प्रतिवर्ष ९ जनवरी को मनाया जाता है। इस दिन महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिका से स्वदेश वापस आये थे। इसलिए इस दिवस को मनाने की शुरुआत सन २००३ से हुई थी। प्रवासी भारतीय दिवस मनाने की संकल्पना लक्ष्मीमल सिंघवी ने की थी। इस दिन से भारत सरकार हर साल भारतीय प्रवासी दिवस मनाने की घोषणा की थी। नयी दिल्ली में पहला प्रवासी भारतीय दिवस ८-९ जनवरी २००३ को तीन दिवसीय कार्यक्रम का आयोजित हुआ। उस दिन प्रवासी हिन्दी साहित्य के अंतर्गत कविताएँ, कहानियाँ, उपन्यास, एकांकी, नाटक, महाकाव्य, खंडकाव्य, अनुदित साहित्य, यात्रा वर्णन में जो घटना, कला, मूल्य, शिक्षा, अनुभवों आदि सृजन हुआ है। उसे प्रवासी भारतीय सम्मान प्रदान किया जाता है।

प्रवासी साहित्य शब्द उन लोगो के लिये प्रयुक्त होता है जो एक बेहतर जिंदगी की तलाश में अपना देश छोड़कर दूसरे देशों में बस गए हैं। इन्ही के जरिए रचित साहित्य प्रवासी साहित्य कहलाता है। धीरे-धीरे जैसे-जैसे यात्रिकरण का विकास होता गया वैसे-वैसे साहित्य भी विभिन्न रूप से उभरता गया। भारतीय प्रवासी विदेशों में रहेंगे या भारत से दूर होकर भी साहित्य की माध्यम से बहुत निकट है। प्रवासी साहित्यकार का विदेश जैसे देश - ब्रिटेन, अमेरिका, कनाडा, मोरिशस, सूरीनाम, ऑस्ट्रेलिया, जापान, लंडन, आफ्रिका देशों में रहकर प्रवासी हिन्दी साहित्य में साहित्य का सृजन करते हैं। साहित्यकार यात्रा के जरिए प्रकृति को मानवीकरण में पारदर्शी रूप में रमणीयता से लिखता है। सुषम बेदो के मतानुसार - "आप अपना वक्त जाया कर रही हो, मिस। मेरी माँ कहती है हम लोग चाहे कितना ही पढ-लिख लें, कितने ही होशियार बन जाए.. हमारा जिस्म का रंग हमेशा लोगों में नफरत ही जगाता रहेगा... हमारी नियति हमारी चमड़ी के रंग के शापित है।"७ यहा प्रकृति के रंग से मानवीकरण का उदाहरण नजर आता है। इसलिए प्रकृति मानवजीवन की मानव जीवन प्रकृति की विद्या है। विभिन्न काल, परिस्थितियों में विभिन्न साहित्यकारों ने विभिन्न प्रकृति चित्रण किया है।

प्रवासी साहित्य विशेष प्रकाशित साहित्य में किया है जैसे की अमेरिका प्रवासी हिन्दी साहित्यकारों में - अंजना संधीर (१९६० ई.) - बारिशों की मौसम, धूप, छाँव और आँगन, इला प्रसाद (१९६० ई.) - धूप का

टुकडा, धनंजय कुमार (१९४९ ई.) - अँघरी बात, बर्फ की दीवार, लालाजी वर्मा (१९४१ ई.) वातायन सरकडों के बीच, उषा प्रियवंदा (१९३० ई.) - कहानी - वनवास, जिन्दगी और गुलाब के फूल, मेरी प्रिय कहानियाँ, उपन्यासों में पचपन खंभे लाल दीवार, अंतर्वशी, भया कबीर उदास, कनाडा प्रवासी हिन्दी साहित्यकारों में हरिशंकर आदेश- अनुराग, महारानी दमयन्ती, ब्रिटन के प्रवासी हिन्दी साहित्यकारों में - उषा राजे सक्सेना - मिट्टी की सुगंध, उषा वर्मा - सांझी कथा यात्रा की, कीर्ति चौधरी - खुले हुए आसमान के चीने, आदी साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं द्वारा मूल्य, मिथक, इतिहास, सभ्यता, शिक्षा, कला, मूल्य से भारतीय को सुरक्षित रखा है। प्रकृति के बिना यह संसार चलना संभव ही नहीं नामुमकिन है। बिना प्रकृति का संसार चल नहीं सकता। मानव जीवन में प्रकृति का गहरा संबंध रहा है। मानव को जीवन देने में प्रकृति का बहुत बड़ा सर्वस्व माना है। बिना प्रकृति के मानव का जीने की उम्मीद करना नामुमकिन ही नहीं असंभव है। लेकिन दुःख की बात यह है कि जैसे-जैसे समय आधुनिकता, यांत्रिकरण, टेक्नोलोजी, शहरीकरण की तरफ जा रहा है। वैसे ही प्रकृति चेतना नष्ट होती जा रही है। प्रकृति के नष्ट होने से सौंदर्य डुबता जा रहा है। इसलिए समकालीन यात्रा-प्रवासी साहित्यकारों ने साहित्य के जरिए प्रकृति की चेतना, संवर्धन लोगो तक पहुँचाया है। यात्रा और हिन्दी साहित्यकारों ने विदेशों में बसे हिन्दी की प्रभा को नई रोशनी दे रहे हैं।

संदर्भ सूचि

१. बाहरी, हरदेव शिक्षार्थी हिन्दी शब्दकोश पृ.६८१
२. सांकृत्यान, राहुल मेरी तिब्बत यात्रा, पृ.२१
३. सच्चिदानंद हीरानन्द वात्स्यायन 'अज्ञेय', अरे यायावर रहेगा याद, पृ.५०
४. पाण्डेय, सरस्वती गोविन्द पाण्डेय, हिन्दी भाषा एवं साहित्य का वस्तुनिष्ठ इतिहास, पृ.३६५
५. नगेन्द्र, और हरदयाल, हिन्दी साहित्य का इतिहास, पृ.८२४
६. ठाकर, दीपक सो. सुलभ हिन्दी, हिन्दी-गुजराती कोश, पृ.४६५
७. बेदी, सुषम चिड़िया और चील, पृ.१३७

ESD in Gandhi's Basic Education

DR. JIGNESHKUMAR P. MODI
Assistant Professor,
S. T. T. College, Visnagar

DR. INDIRA CHAUDHARY
Ex Lecturer,
Sarvajanic Education College, Mehsana

Abstract:

The study is undertaken to outline the basic concept of ESD and Mahatma Gandhi's concept of Basic Education, also known as Nai Taaleem and Wardha Scheme, and attempt to establish the similarity underlying both the concepts. ESD advocates the open system of education. It realizes the need of incorporating knowledge, skill, perspectives, values, and issues, in the curriculum in such a manner to address the need for sustained development indigenously. Education needs to improve the quality of life but not at the cost of the quality of life of the future generations. Education also needs to equip mankind with the ability to understand the problems and issues the society or world at large faces and contribute to its solution as possible. Gandhi's philosophy of education too is aimed at taking in to account the indigenous situation of one's country and addressing its needs accordingly. Hence, the importance of craft and dignity of labour in Nai Taaleem. This system cultivates in its students the character and life style that undeniably focuses on promoting sustainable development. Hence the stress given to simple and self-sufficient living is seen in Nai Taaleem.

Keywords: ESD, Basic education, Nai Taaleem, Sustained development

1. Introduction

In modern times a good deal is being written and discussed regarding the philosophy that should guide and mould educational practices and objectives. Some of most outstanding thinkers from Plato to Dewey and Gandhi to Radhakrishnan, have found education a prime concern and have been inclined to take it rather seriously. The reason is that "if philosophy in its last analysis is a way of life, education is the method of inculcating that way of life in others." (Introduction to Educational and Psychological Research, p. 32) Again much is being written and discussed regarding the need for sustained development and the role of education in promoting it.

The world commission on environment and development defined Sustained Development in 1987. The UN General assembly endorsed it the same year. After many discussions and negotiations, the agenda 21, for the first time, recognized the role of education in sustained development. It is a matter of pride that Indian thinkers have been exponents of the same thought from a period much earlier. Gandhi, specifically, had strong views about the aims and forms of education. In 1938 the Zakir Hussain committee supported Gandhi's views on Basic Education in their report known as Wartha scheme of education, which was accepted by the Indian National Congress. Today there are roughly 500 schools known as Utter Bunayadi Schools in Gujarat. The following study is aimed at describing the concept of Education for Sustained Development (ESD) and Gandhi's concept of Basic education and comparing them.

2. Definitions

2.1 Sustained Development

The Brundtland commission defines sustained development, as "sustainable Development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (World Commission on Environment and Development, 1987, p 43)

2.2 Basic Education

In words of Gandhi, Basic education or Nai Taleem or Wardha Scheme is " My definition of Nai Taleem is this, that if you give power to someone who has obtained Nai Taleem, he will not puff up, and if you give him a broom, he will not be embarrassed. For him, both work value equal. Useless pursuits can have no place in his life. Not one of his activities will be unproductive or unnecessary. A student of Nai Taleem cannot be dull because his every organ will get work, his intelligence and his hands will go together. When people will work with their hands there will be no issue of unemployment and starvation. My Nai Taleem and cottage industries are two sides of the same coin." (Gandhijinu Shikshan Darshan, p. 93)

2.3 ESD

ESD carries with it the inherent idea of implementing programs that are locally relevant and culturally appropriate. ESD must take into consideration the local environment, economic and societal condition. As a result, ESD will take many forms around the world. ESD is more than a knowledge base related to environment, economy, and society. It also addresses learning skills, perspective and values that guide and motivate people to seek sustainable livelihoods, participate in a democratic society and live in sustainable manner. ESD also involves studying local and, when appropriate, global issues. Therefore, these five i.e., knowledge, skill, perspectives, values, and issues must all be addressed in a formal curriculum. ESD calls for giving people knowledge and skills for lifelong learning to help them find new solutions to their environment, economic and social issues. Education directly affects sustainability plan in the following three areas.

2.3.1 Implementation

An educated citizenry is vital to implementing informed and sustainable development.

2.3.2 Decision-making

Good community-based decisions – which will affect social, economic, and environmental well being also depend on educated citizens.

2.3.3 Quality of life

Education raises economic status of family; it improves life conditions, lowers infant mortality index, and improves the educational attainment of the next generations, thereby raising the next generations chances for economic and social well-being.

The chapter 36 of Agenda 21 of the Committee of UN General assembly's Report identified four major thrusts to begin work of ESD:

3. Improving Basic Education

Not only is it necessary to decide a globally similar duration of primary school education but at the same time there should be focus on skills, values and perspectives that encourage and support public participation and community decision making. Just increasing basic literacy is not enough for building sustainable societies. To achieve this basic education must be reoriented to address sustainability and expand to include critical thinking skills, skills to organize and interpret data and information skills to formulate questions and the ability to analyze issues that confront communities.

4. Reorienting Existing Education

ESD envisions a system that integrates environment, economy, and society. Reorienting education also requires teaching and learning knowledge, skills, perspectives, and values that will guide and motivate people to pursue sustainable livelihoods, to participate in a democratic manner. A balance is necessary between traditional ecological knowledge with a forward-looking sustainable goal. Indigenous traditions often carry with them the values and practices that embody sustainable resource use. Returning to indigenous lifestyles is not possible in most cases but the values and major tenets of

indigenous traditions can be adapted to life in the 21st century. Reorienting education applies to all levels of the formal education system.

5. Public Understanding and Awareness

Sustainability requires a population that is aware of the goals of a sustainable society and has the knowledge and skills to contribute to those goals. An informed citizen, who lends support to enlightened policies and government initiatives, can help enact sustainable development measures. Years of resource management has shown that a public that is aware of, and informed about resource – management decisions and programs can help achieve program goals.

6. Training

Training is distinct from education in that training is often specific to a particular job or class of jobs. Training informs people of accepted practices and procedures and gives them skills to perform specific tasks.

7. Main features of Gandhi's system of Education

- Education for a just social order
- Education through craft and manual work
- Education through mother tongue
- Self sufficient education
- Education related to life activities and experiences
- Dignity of labour
- Correlation
- Religious education
- Spiritual training
- Freedom to children but under discipline
- Character development
- Mass education
- Women's education

A bird's eye view of the concept of sustained development, role of education regarding sustained development and Gandhi's concept of education is presented above. Before a comparative report is forwarded, it is necessary to understand that the age in which Gandhi lived is different from the situation today. Thus, the concept of sustained development through education will have a different application today than in the age of Gandhi.

ESD points out the need for an improved basic i.e., primary level education, so as to result in, firstly, quantitative aspect i.e., literacy for all, secondly, enlightening women and thirdly reshuffling the curriculum to make it a skill-based activity. Gandhi too insisted that true education is that which draws out and stimulates the spiritual, the intellectual and physical faculties of the children. (Tendulkar, Mahatma vol. IV. p. 187). His basic education consists of developing in the child his hands, his brain, and his soul. (Gandhijinu Shikshan Darshan, P. 23). Basic education tries to correlate the life of the child with immediate, physical, and social environments. (Great Philosopher and Thinkers on Education, p. 161) Gandhi's concern for women's education was directed towards creating better societies. He said, "as long as we do not have real mother teachers who can successfully impart true education to our children, they will remain uneducated even though they may be going to school." (Great Philosopher and Thinkers on Education, p. 161)

ESD emphasizes reorientation of the education system for achieving its goals. However, ESD also points out the need of doing so diversely as educational programs need to be locally relevant and culturally appropriate. All sustainable programs must take into consideration the local environment, economic and societal condition. As a result, ESD will take many forms around the world. When Gandhi conceptualized Basic education, he did exactly this. He believed that the future citizen should understand their problems, rights, and duties. He believed that the three centres of correlation – craft, physical environment, and social environment of the child, should be integrated in the curriculum. Indigenous traditions often lead to practices in sustained resource use. When Gandhi advocates craft or cottage industries, he is advocating a social value system. To Gandhi, education was an integral part of a comprehensive program of socio-economic re-construction of Indian society. He is described as an

example who teaches us to become masters of external things and not their slaves, to establish our control over them and not let them control us.

A big challenge for ESD is the paradox in education. On one hand, education leads to tackling problems like population growth and better economy but on other hand education leads to higher consumption of resources thereby threatening sustainability. (Education For Sustainable Development Toolkit, p. 10) Gandhi's basic education makes a man educated but thrifty in the use of resources, as his every activity will be productive.

The need for public awareness through education is emphasized for sustained development. Gandhi's Wardha Scheme unifies knowledge and does not allow division of knowledge into watertight compartment. There is an integration of craft, physical environment, and social environment. This will produce useful citizens which is the aim of a sound education. This sociological aim of moulding citizen who understand their problems, rights and duties would undeniably lead to sustained development.

To sum up, if one believes that ESD works by moulding citizens who would firstly, implement plans for sustainability secondly, play a vital role in the decision-making process of the society in matter concerning sustained development and, lastly, who raise their standard of living while raising the next generations chances for economic and social well being, then Gandhi's philosophy of education as reflected in his basic education would be ideal way of achieving it. A product of Nai Taleem would be empowered "to discriminate between what should be received and what rejected." (Great Philosopher and Thinkers on Education, p. 157) Such a school has to help the child to realize his potentiality, to make his life better, fuller, happier both individually and socially." (Great Philosopher and Thinkers on Education, p. 159)

"The ultimate objectives of the new education are not only a balanced and harmonious individual but also a balanced and harmonious society." (Great Philosopher and Thinkers on Education, P. 160) For this kind of a classless society Gandhi's Nai Taleem should make one understand problems, rights duties and know well the working of the Government as in Panchayats, municipalities, and district boards (Great Indian Educational Thinkers p. 58). Such an enlightened citizen would only be instrumental in the needed decision making for sustainable development.

Gandhi's concept of education in Nai Taleem emphasized the use of Craft, making labour dignified and building of noble character. The belief that looking to the needs of the villagers of India, education should be self supporting a kind of insurance against unemployment (Great Philosopher And Thinkers on Education p. 160) will result in creating economically better citizens whose better judgment would assure future citizen, a better life. Thus, the student of Nai Taleem will raise his own standard of living without jeopardizing the well being of the future citizen.

8. Conclusion

A scrutiny results in the finding that ESD is the pragmatic manifestation of the ideal of Gandhi's educational philosophy. The nature of ESD calls for giving people knowledge and skills for life long learning to help them find new solution to their environmental, economical, and social issues. Only thus education becomes a tool for achieving sustainability. At the same time issues differ from region to region as well as time to time. If ESD is to conform to the requirements, it will differ in its curriculum from place to place and time to time thus idealistically speaking, ESD believes in open system of education and supports the growth theory. Now, if ESD in India is planned in the framework of Gandhi's Nai Taaleem, it will consider the goal of self-identification. Self-knowledge is the source of infinite prosperity – material, moral, spiritual. Such a person (having self-knowledge) automatically becomes sensitive to all issues concerning his own self as well as his society and state. Again, Gandhi's educational scheme is deeply rooted in culture. This is the indigenous aspect of balancing one's

progress with the progress and well being of the nation at large. This is the end towards which ESD as well as Nai Taleem strive.

References

1. Aggarwal, J.C. (2006). Great Philosopher and Thinkers on Education, Shilpa Publication, Delhi
2. Joshi, Sunita (2006). Great Indian Educational Thinkers, Author Press.
3. Mckeown, Rosellyn, And Others (2002). Education for Sustainable Development Toolkit, Version-2, University of Tennessee, Knoxville, U.S.A.
4. Patel, Maganbhai, J. (2007). Gandhijinu Shikshan Darshan, Navjivan Prakashan Mandir, Amadavad.
5. Varma, M. Introduction to Educational and Psychological Research, Asia Publishing House, Bombay

મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથામાં આંતરએકોકિતનો (Interior Monologues) પ્રયોગ

ડૉ. નિલમબેન એસ. પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી સ્વામિનારાયણ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, વિજાપુર

માનવમનનું 'સુરેખ' નહિ પણ 'સંકુલ' નિરૂપણ કરતી નવલકથાને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કહે છે. એમાં માનવમનનું એવી રીતે નિરૂપણ થાય છે કે એમાંથી મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યો સ્કૂટ થાય છે. એવી નવલકથા મુખ્યત્વે મનોવિશ્લેષણ પર આધારિત હોય છે. અગાઉની નવલકથાઓ કેવળ ચેતન મન-જાગૃત મનના સ્તરનું નિરૂપણ કરવામાં પોતાના કાર્યની પરિ સમાપ્તિ ગણતી હતી, જ્યારે મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા માણસના જાગૃત મન કરતા વિશેષતઃ એના અર્ધ જાગૃત કે અજાગૃત મનનાં ઉંડાણનો તાગ લેવા મથે છે.

નવલકથામાં નિરૂપાતી કથા, તેનાં પાત્રો, તેની ભાષા, તેનું કથનકેન્દ્ર, તેમાં નિરૂપાયેલ સ્થળ – કાળનું વર્ણન આ બધા અંગો સાથે અનિવાર્ય પણે સંયોજાયેલું મહત્વનું ઘટક તે તેની રચનાપ્રયુક્તિ. આધુનિક યુગીન નવલકથાઓમાં જે સર્જનાત્મકતા જાણાય છે તેમાં આ રચનાપ્રયુક્તિઓ પર મનોવિજ્ઞાનનો શું પ્રભાવ પડ્યો છે અથવા આ રચનાપ્રયુક્તિ પાછળ કઈ મનોવૈજ્ઞાનિક પીઠિકા પડેલી છે તે તપાસવાનો આશય રહેલો છે. નવલકથામાં પ્રયોજાતી વિવિધ રચનાપ્રયુક્તિઓમાં ચેતનાપ્રવાહ, મુક્ત સાહચર્ય, સ્વગતોકિત, આંતરએકોકિત, મિસ્સ ઈમેજરી, સ્વપ્ન, પત્ર અને ડાયરી, પુરાકલ્પન, પીઠઝબકાર, ફ્લેશ ફોર્વર્ડ, સચિત્રણા, સહોપસ્થિતિ, પ્રતીક, કલ્પન, કપોલકપલના, વક્તાનો વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ બધી રચના પ્રયુક્તિઓમાંથી નવલકથામાં આંતરએકોકિતનો પ્રયોગ વિશે જોઈએ.

મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રના વિકાસ પછી જે રચનાપ્રયુક્તિઓનો કથાસાહિત્યમાં વિશેષ વિનિયોગ થવા લાગ્યો એમાંની એક રચનાપ્રયુક્તિ તે 'આંતરએકોકિત'. 'આંતરએકોકિત' માટે 'મનોગત એકોકિત' કે 'આત્મસંભાષણ' એવાં શબ્દ પ્રયોગ પણ થાય છે. આંતર એકોકિત એ સ્વગતોકિતની ખૂબ નજીકની પ્રયુક્તિ છે. એ બંને વચ્ચે ખૂબ પાતળી ભેદરેખા છે. સ્વગતોકિતની અભિવ્યક્તિમાં કોઈ કલ્પિત પાત્ર ત્યાં ઉપસ્થિત છે એ રીતે પાત્ર માનસના વિચારો રજૂ થાય છે. જ્યારે આંતરિક એકોકિતમાં પાત્ર પોતાની જાત સાથે જ મંથન કરતું હોય એવી રજૂઆત હોય છે. એટલે જ તેને આત્મવિશ્લેષણાત્મક રચના પ્રયુક્તિ પણ કહે છે. સ્વગતોકિતમાં વિચારોનું જે સ્તર છે તે ચેતનાનું હોય છે. એટલે કે એમાં મહદંશે માણસના ચેતનસ્તરના વિચારો નિરૂપાય છે. એટલે તેમાં તેમને વિચારોની એકસૂત્રતા, વિચારોની વ્યવસ્થિત અને તર્કબદ્ધ ગોઠવાણી વગેરેનો અનુભવ થશે. પરંતુ આંતરએકોકિતના વિચારો અચેતન કે અર્ધચેતન સ્તરેથી ઉઠતા હોય છે. આથી આ પ્રયુક્તિ જ્યાં વિનિયોગ પામી હશે ત્યાં વિશુંખલ અને અતર્કબદ્ધ વિચારોની ઉક્તિઓ જોવા મળશે. 'આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ' માં પ્રસ્તુત રચના પ્રયુક્તિની વિભાવના કંઈક આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:

"પાત્રના ચિતમાં સતત ચાલતું સંભાષણ કથાનિરૂપણની આ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે, જે અનુસાર પાત્રના ચિતમાં પસાર થતાં વિચારો, તેની લાગણીઓ વગેરેનાં ચિત્રણ દ્વારા કથા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે."^૧

આ વ્યાખ્યા અનુસાર આંતરએકોકિત એ પાત્રચિતમાં ચાલતું સંભાષણ છે. પાત્ર મનોમન વિચારો કર્યા કરે છે. મનોવિશ્લેષણાત્મક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આંતરિક એકોકિત એ મુક્ત સાહચર્ય પછી સૌથી મહત્વની રચનાપ્રયુક્તિ છે કે જેના દ્વારા પાત્ર માનસના અચેતનસ્તરે રહેલા વિચારોને વ્યક્ત કરી શકાય. પરંતુ એક બાજુ સાહિત્ય સ્વયં એક એવી સંરચના છે જે ગૂંચવી ગૂંચવીને આનંદ આપે છે. જેટલી સરળતાથી બાહ્ય જગતની ઘટનાઓ આનંદાનુભૂતિ કરાવે છે. એટલી સરળતાથી સાહિત્ય કૃતિ આનંદાનુભૂતિ નથી કરાવતી. તે તેના ભાવક પોતામય કરે છે, તેને હંફાવે છે. કોઈ એક અર્થને પામ્યા પછી બીજા અર્થ ભણી સંકેત કરે છે. આમ સંકેતોની એક અનોખી સંરચના સિદ્ધ થાય છે. આ સંરચના ઉકેલાતી જાય તેમ આનંદાનુભૂતિ થાય. તો બીજી બાજુ મનોવિજ્ઞાનનો સ્વયં કહે છે કે અચેતનમાં બધું ગુપ્ત રાખવા જેવું જ ભર્યું છે, અચેતનની જે સામગ્રી પ્રગટસ્વરૂપ બહાર આવે છે તે પણ યથાતથ રૂપે નહિ પણ પ્રતીકાત્મક કે રૂપકાત્મક સ્વરૂપે આવે છે. એટલે એકોકિત દ્વારા અચેતન માનસના વિચારો અને લાગણીઓ પ્રગટ થાય ત્યારે પણ તે પ્રગટ સ્વરૂપે ન જ હોય. એક તો સર્જકનું અચેતન મન તેના પર સંસ્કારો કરે છે, બીજી બાજુ સર્જક પોતે એક રચનાપ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કરી રહ્યો છે એવી સભાનતા સાથે તેમાં ચેતના સ્તરે પણ કેટલાંક પરિવર્તનો કરતો હોય છે.

ડૉ. અનિલા દલાલના જણાવ્યાં મુજબ રોબોર્ટ હમ્ફ્રી એદુઆર્દ દુજાર્દિનની આંતરએકોકિતની વિભાવનામાં કેટલાંક ફેરફારો કરી તેને સરળ રીતે રજૂ કરે છે. "આંતરએકોકિત ચરિત્રની ચૈતસિક વિચાર-વસ્તુ અને પ્રક્રિયાઓને રજૂ કરતી કલ્પનોત્થ સાહિત્યમાં પ્રયોજવામાં આવતી એક રચનારીતિ છે. ભાષાના નિશ્ચિત માળખામાં આકૃત થતાં પહેલાં આ પ્રક્રિયાઓ સભાન અંકુશ હેઠળ વિવિધ સ્તરોએ અદિતત્વ ધરાવતી હોવાથી આ એકોકિત ક્યારેક અર્ધોક્ત અથવા ક્યારેક અનુક્ત હોય છે."^૨

ખરેખર, જોઈએતો Interior Monologue પરંપરિત એકોકિત કરતાં એ બાબતમાં જુદો પડે છે કે એ કોઈ પ્રેક્ષકો કે શ્રોતાઓ સમક્ષ બોલાતો નથી, એમાં ચરિત્રનું મનોગત લેખકના ક્ષા વિલેપ કે પિખ્યાણ વગર સહજ રીતે પ્રગટ કરે છે. એ ચરિત્રના અતિ ઉંડાણના વિચારોને પ્રગટ કરે છે. આવા વિચારો અચેતન મનની તદ્દન સમીપ હોય છે. ટૂંકમાં, તાર્કિક વ્યવસ્થામાં ગોઠવાઈને વ્યક્ત થતી વાણી પૂર્વેની એ મનોગત વૈચારિક અવસ્થા છે.

આમ આંતરએકોકિત એ પાત્ર માનસની ચેતન, અર્ધચેતન અને ખાસ કરીને અચેતનમય ઈચ્છાઓ અને વિચારોને અભિવ્યક્તિ આપવાની એક સુંદર અને કલાત્મક રચનાપ્રયુક્તિ છે. ગુજરાતી નવલકથાકારો આ કલાપ્રપંચ કેવી રીતે અજમાવે છે, તે કેટલીક નવલકથાઓ દ્વારા જોઈએ.

રાધેશ્યામ શર્મા કૃત 'ફિરો' માં ચેતનાપ્રવાહના અમુક અંશોરૂપે દિવાસ્વપ્નોનો પ્રયોગ થયો છે જેમાં નજર સામે કેટલાક અધ્યાયો તાર્દશ થતા દેખાય છે. ત્યાં નાયકની ભીતર ચાલતી એકોકિતનું આસ્વાર્ધ નિયોજન થયું છે : એ ભાગનું ગદ્ય વર્તમાનકાળનાં ક્રિયારૂપોને કારણે ચૈતસિક અવસ્થાનો સીધો પરિચય કરાવી રહે છે.

"ગામના બસ સ્ટેન્ડ ઉપર ધૂળના ગોટા ઉડાડતી એસ.ટી. આવીને ઉભી રહે છે. શહેરનું ધમાલિયું જીવન કાયમ માટે છોડીને હું નિવૃત્તિ ભોગવવા ભૈને તેડી એ બસમાંથી ઉતરું છું. જમણા હાથે લાયબ્રેરી, ડાબા હાથે ઊંચા આંટલાવાળું મંદિર મારી સામે- હું બીજી ચોપડી ભણતો એક પ્રાથમિક નિશાળ (આ નિશાળની બારી જ્યાં ઊભો રહી પરીક્ષાના દિવસે ઉલ્ટીઓ કરતો હું દૂરના વિશાળ વડ તરફ જોઈ રહેતો) અને ત્યાંથી દસ ડગલાંવા ચોરો. ચોરો પાસે એક ઢાળ,

ઢાળ નીચે પંચાયતના પડી ગયેલા જજરાનું જજર ખોખું. ઢાળ ભૈ સાથે, પત્નીને પાછળ મૂકી ઉત્સાહપૂર્વક ચઢું છું. (શહેરના ઘરની નિસરણી કદી આટલા ઉમંગથી ચડ્યો નથી...)" ^૩

આ એકોકીત આગળ ચાલે છે પણ ઉપરના પરિચ્છેદનું વિશ્લેષણ કરીએતો નિવૃત્તિ પછીના સમયનો 'હું' ગામ જાય છે, ત્યાં પ્રાથમિક શાળાનો નિર્દેશ અને તેમાં પસાર કરેલા પરીક્ષાના વિકટ દિવસો, જજર જજર ખોખું, અને પછી તરત જ પત્નીને પાછી મૂકી ભૈ સાથે નિસરણી ચઢવાનો આભાસ- બિહામણો બાવો એકાએક પ્રત્યક્ષ થવો - એ સર્વ અધ્યાયો આપણને મનની આબોહવામાં સંક્રાન્ત કરે છે. 'ફેરો' માં આ પ્રકારની એકોકીતઓ વધુ મળી આવે છે. આંતર મનોમંથન કરતાં એની પ્રકૃતિ જુદી તરી આવે છે.

મુક્ત પરીખ કૃત 'મહાભિનિષ્ક્રમણ'ના સંદર્ભમાં આંતર- એકોકીતનો પ્રશ્ન ચર્ચાએ ત્યારે પહેલાં તો એ પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કથનકેન્દ્રથી લખાયેલી કૃતિ કોઈ કેન્દ્રવર્તી ચરિત્ર જ કથન છે એટલે એના સિવાય અન્ય કોઈ ચરિત્રના આંતરમનને રજુ થવાનો અવકાશ જ નથી. જ્યારે કથન અને ચરિત્રની અભિન્નતા ધરાવતા અમિત દલાલનું મનોગત સ્મૃતિ પુર્નઘટન રૂપે વ્યક્ત થયા કરે છે. ડૉ. મણીલાલ પટેલ એને - 'આખી કૃતિ અમિતના મુખમાં મુકાયેલી સ્વગતોકિત' કહે છે, પણ એ અમિતની કેફિયત છે, જેમાં એની સ્મૃતિ છાપો ક્યાંક કથન રૂપે તો કેટલીકવાર આલેખન રૂપે રજુ થાય છે. એમાં ચિત્તની અસલિયત દાખવતી આંતર-એકોકીત નથી. મહાભિનિષ્ક્રમણ નાયક અમિત દલાલના સ્ત્રી સંબંધોની ત્રિપરિમાણી કથા છે. ત્રણ સ્ત્રીઓ - ચંદન, રમા, સરોજ અનુક્રમે તેની માતા પત્ની અને પ્રિયસી છે. આ ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથેના તેના સંકુલ સંબંધો અને સંબંધોને પરિણામે તેને પ્રાપ્ત થતી અભિમૂખતા કૃતિનો આલેખ્ય વિષય છે. આમાં ચેતના પ્રવાહને અંકિત કરવા લેખકે 'આંતરએકોકિત' નો ઉપયોગ કર્યો છે. આંતરએકોકિત માંજ શક્ય હોય એવા ભીતરી ભાવપ્રવાહો આ લઘુનવલમાં સતત પ્રવાહમાન અનુભવાય છે. ચિનું મોદી કહે છે તેમ "સમય અને સમયસાપેક્ષ ગતિ અને ગતિસાપેક્ષ સકળ આ 'ઈન્ટરનલ મોનોલોગ' દરમિયાન સ્થિર અગતિશીલ - અક્રિયાત્મક બની સરોજની દાદર ઉતરવાની ક્ષણને લાંબી કરી મૂકે છે. આ દરમિયાન "આઉટર વર્લ્ડ" અને એની સમગ્ર ક્રિયાઓ અટકે છે. પણ માત્ર પ્રવાહમાન રહે છે પ્રબળ વેગમાં સમય - સ્થળ - તંદ્રા - નિદ્રા - જાગૃતિના કાંઠા તોડવા ભીતરી પ્રવાહો" ૪ (પૃ-૪) આ ભીતરી પ્રવાહોમાં જે કંઈ વહ્યું છે તે સંવેદનમાં રૂપાંતર થઈને વહ્યું છે. કૃતિમાં ભાષા પણ સંવેદનમાં રૂપાંતર પામીને આવી છે.

'છિન્નપત્ર' આપણે ત્યાં સુરેશ જોષીએ એમની કેવળ પ્રયોગાત્મક લઘુનવલ 'છિન્નપત્ર'ને નવલકથા લેખનના 'મુસદ્દા' રૂપે ઓળખાવીને ૧૯૬૬ માં એક નવી દિશા ચીંધી હતી. એમાં 'આંતરએકોકિત'નો પ્રયોગ થયાનું વિવેચકોએ નોંધ્યું છે. સ્વ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ 'છિન્નપત્ર'ના સંદર્ભમાં લખે છે : 'આંતરએકોકિત' માં પ્રયોજયેલા ગદ્યની મુદ્રાઓ પણ નોંધપાત્ર છે, 'આંતરએકોકિત' ને કૌંસમાં મુકી આપવા જેટલી વાચકની દયા શ્રી જોષી જેવા સર્જકે કેમ ખાધી હશે તે પ્રશ્ન છે," અલબત્ત સ્વ બ્રહ્મભટ્ટે આ નવલપ્રયોગને 'ઊર્મિકથા' તરીકે સ્થાપીને એના ભાવપિંડને તથા ગદ્યને તપાસ્યા છે. પણ છેલ્લે આંતરએકોકિત પ્રયોગ થયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમ છતાં એનું સદૃષ્ટાંત પૃથક્કરણ કર્યું નથી. શ્રી સુમન શાહ એમાં 'ચેતસિક સૃષ્ટિના ઉઘાડ'ને જુએ છે. સ્વ અનિરુદ્ધે જે કૌંસનાં વાક્યોનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેનું એકાદ દ્રષ્ટાંત લઈએ.

"..... મહાપ્રયત્ને માલા આંખ ખોલી નાખે છે. પહેલાં તો આ પરિચિત સૃષ્ટિમાંનું કશું ઓળખાતું નથી, આકારોની રેખા સ્પષ્ટ થતી નથી; અવાજોનો અર્થ એકઠો કરી શકાતો નથી. આ બધું કરતા કેટલો શ્રમ પડે છે. (શું થયું માલા? થાકી

ગઈ છે? અહીં પાસે આવ. ખૂબ રખડયા હતા કાલે ? તું તો કહેતી હતી કે ત્રણ વાગ્યે અમે પાછા આવી જઈશું. એકાદ કલાક આરામ કરીશ, ને પાંચ વાગ્યે તો જરૂર તને મળીશ પણ માલા, આ તો બીજો દિવસ. આખી રાતના ને અર્ધા દિવસના આરામ પછી પણ તારો થાક ઉતર્યો નથી, તો ભલે આમ મારા ખભાનો આધાર લઈને આરામ કર." પ) કાચની બારી બંધ કરીને એને ખોલીને જ માલા બેઠી છે, જાણે એણે પોતે જ ખભે માથું ઢાળી દીધું છે. પરિશિષ્ટમાં ચાલતી ગાડીએ અજયની ડાયરીના પૃષ્ઠો સંવેદના વેરીવિખેરી રહ્યાં છે. ત્યાં માયા ખોવાયેલી બેઠી છે. અવાજો નો અર્થ એકઠો કરતાય શ્રમ પડે છે. અહીં 'શ્રમ' શબ્દની સાથે માલાના ચિત્તમાં અતીતના શબ્દોનું અવતરણ એકાએક થાય છે, જેમાં પ્રિયજનનું ઉદ્બોધન છે. લેખક સુરેશ જોષીએ એને કૌંસમાં મૂકી આપ્યું છે. એટલે માલાની મનોભૂમિનો કંઈક તાગ આપે છે. 'છિન્નપત્રના' લેખકમાં ચરિત્રની મનોમય સહજ દશાનું આલેખન- નિરૂપણ કરવાની શક્તિ છે, એની પ્રતીતિ આવા સ્થળોએ થાય છે. 'છિન્નપત્ર' મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા કરતાં તત્વવૈજ્ઞાનિક આસ્વાદ વિશેષ આપે છે. ક્ષણ ક્ષણના સંવેદન - વિચાર ચિંતનને લઘુ પરિમાણમાં રજૂ કરતી 'આણ્વિક નવલ' નું પણ સ્મરણ કરાવે છે. આથી સ્થળ- સમયના પરિમાણોમાં બંધાતા વાસ્તવની પકડમાંથી છૂટવાનો મોટો પડકાર આવા સર્જનમાં સર્જકની સામે આવતો હોય છે. આમ આ ઉપરાંત આંતરએકોક્તિના પ્રયોગને આલેખતી અન્ય નવલકથાઓમાં ધીરુબહેન પટેલની 'વાંસનો અંકુર', મોહમ્મદ માંકડની 'ધુમ્મસ', ભગવતીકુમારની 'સમયદ્વીપ', ભીના સમયવનમાં' અને 'ઉર્ધ્વમૂલ' હરીન્દ્રની 'અનાગત' અને 'પળના પ્રતિબિંબ', ચંદ્રકાંત બક્ષી કૃત 'પેરેલિસિસ', યોગેશ જોષીની 'ભીના પગલાં' 'વાસ્તુ' વગેરે તરત જ યાદ આવે છે. એમાં સમયના પરિમાણોનો વિભિન્ન રીતે વિનિયોગ થયો છે. અતિત - સાંપ્રતનાં ખંડોમાં ગતિ કરતા મનની અનેકવિધ અવસ્થાઓનું એમાં ઘણીવાર કૌશલ્ય પૂર્વક આલેખ થયેલું જણાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. જોષી, સુરેશ (૧૯૬૫). છિન્નપત્ર-પ્રકાશન; પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૧૦૨ નંદન કોમ્પ્લેક્સ, મીઠાખાલી ગામ, અમદાવાદ; પ્ર. આવૃત્તિ, પૃ.-૬૫-૬૬
૨. ટોપીવાળા, ચંદ્રકાંત અને અન્ય(૧૯૮૬). (સંપાદક) 'આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ; પ્રકાશન: ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૧૩૭
૩. દલાલ, અનિલા (૧૯૮૪). ચેતના પ્રવાહાંકિત નવલકથા; પ્રકાશન : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ; ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૨૦
૪. પંડ્યા, ભાનુપ્રસાદ (૨૦૦૧). મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા; પ્રકાશન : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, ઢેબર રોડ, રાજકોટ, ૧લી આવૃત્તિ, પૃ.૮૦
૫. પરીખ, મુકુન્દ (૧૯૭૩). મહાભિનિષ્ક્રમણ : પ્રકાશન : રૂપાલી પ્રકાશન, અમદાવાદ (ખાનપુર) બીજી આવૃત્તિ, પૃ.-૪

Information Retrieval Tools

DR. VANITABEN ARVINDKUMAR KALANI
Librarian,
B.Ed. College, Singvad
Gujarat (India)

Abstract:

Information retrieval is a fundamental process in the modern age of information abundance. This research paper delves into the diverse array of information retrieval tools available today, from traditional search engines to advanced semantic search systems. It explores their functions, applications, and the impact of artificial intelligence on the evolution of information retrieval. Additionally, the paper discusses the importance of user-centric design and the challenges associated with privacy and ethical considerations in information retrieval.

1. Introduction

In the previous lesson, you have studied about information retrieval system which is designed to retrieve documents or information required by the users. You have learnt that the IRS should make the right information available to the right user at the right time. Information retrieval tools are basic building blocks for a system that organize recorded information collected by information organizations. This is to establish control of contents for information use as well as for promotion of users' ease of access. The basic information retrieval tools include: bibliographies, catalogues, indexes, finding aids, registers, online databases, etc. In this lesson, you will be introduced to information retrieval tools, viz. catalogues, indexes, subject heading lists and thesauri with examples. In an era characterized by the exponential growth of digital information, the ability to access, filter, and retrieve relevant knowledge is paramount. Information retrieval tools have evolved significantly, playing a pivotal role in connecting users with the vast and ever-expanding sea of information.

2. Objectives

- explain the use of various information retrieval tools, viz. catalogues, indexes and lists of subject headings;
- define subject cataloguing;
- describe the controlled indexing language;
- illustrate types of controlled indexing languages like lists of subject headings and thesauri; and
- explain different types of indexes, viz. book index, author index, title index, and subject index.

3. Information retrieval tools

In order to organize knowledge, librarians and information professionals have to create a variety of tools. Traditionally, the tools of information retrieval have been catalogues, bibliographies and printed indexes. Presently, computerized databases and their indexes are also important in the organization of knowledge.

These are gradually replacing the traditional tools in a number of applications. At this point, the traditional tools and the computer based tools provide a unified approach to the organization of knowledge which are discussed in the following sections.

3.1 Catalogues

Catalogues are the windows to the library collection. A catalogue is the record of the collection in the library. It is also a systematic arrangement of items in an alphabetical or other logical order including

brief description. A library catalogue is a list of books and other reading material available in a particular library. The card catalogue has been a familiar sight to library users for generations. But it has been effectively replaced by the online public access catalog (OPAC). The library catalogue of one particular library alone may be available in different physical forms to cover different periods of time. For example, an early catalogue may be in card form, and later superseded for recent documents by an online catalogue.

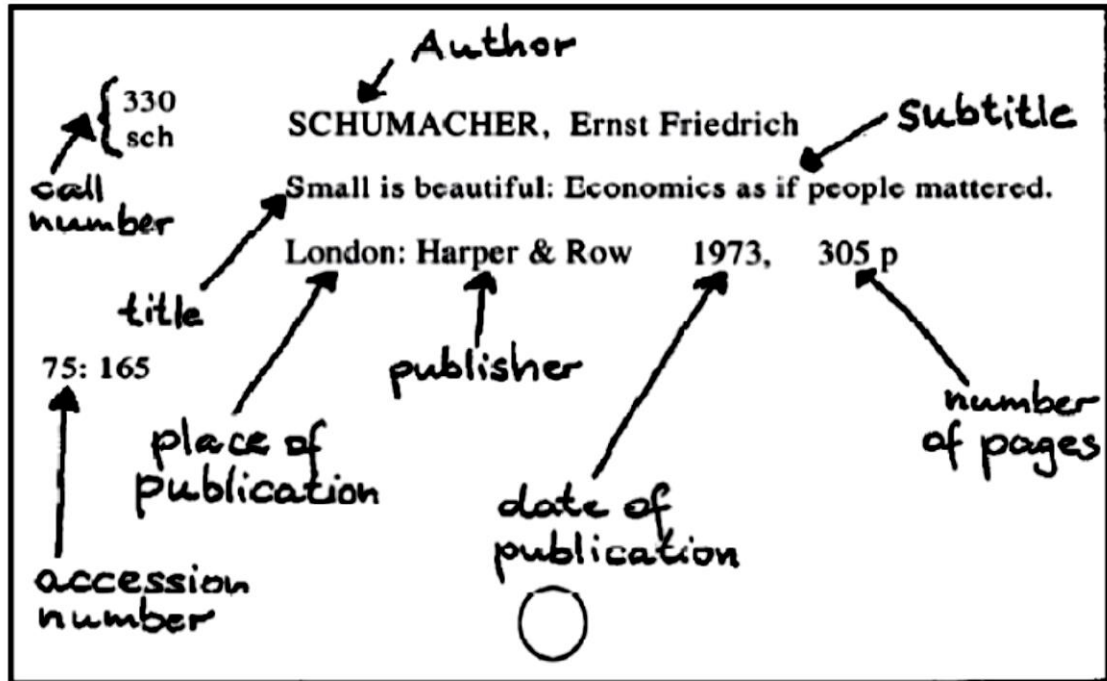

Fig 1: Snapshot of Library Catalogue Card

A library catalogue comprises of a number of entries, each entry representing or acting as a surrogate for a document as shown in Fig16.1 There may be several entries per document, or merely one. The types of catalogues found in libraries include the author, title, author/title and subject catalogues as given below.

□ **Author catalogues** contain entries with authors' names as the heading. Authors may be persons or corporate bodies and the term author is normally extended to include writers, illustrators, performers, producers, translators, and others with some intellectual or artistic responsibility for a work. □ **Title catalogue** has entries with title as the heading. Some libraries and information centers make title entries for all items being indexed, but in other situations title entries are made selectively for only one type of material.

□ **Author/Title catalogues** contain both title and author entries. As both titles and authors' names are in alphabetical order, it is easy to file together authors' names and titles as headings.

□ **Subject catalogues** have an indication of the subject of the documents being indexed as their headings. The entries are arranged in an appropriate systematic order. There are two significantly different types of subject catalogues, (i) *Alphabetical subject catalogues* have headings which are words or index terms designed to summarize the subject content of the document. For example, car, lawyers. These entries are arranged alphabetically, according to the subject heading, and (ii) *Classified subject catalogues* have headings on entries which are classification symbols, for example 020 (Library science), 200 (religion), which have been drawn from a classification scheme (Dewey Decimal Classification). In a classification scheme, each subject is allocated a piece of notation, and that notation is used to represent the subject. The headings will be arranged according to the filing sequence of the notation.

The catalogues that have been described above are in single sequence. A catalogue for a complete library collection will normally combine a number of these single sequence catalogues. As you have already studied in Lesson 10, there are two types of catalogue, namely a classified catalogue and a dictionary catalogue.

□ **Classified catalogue** is a catalogue with three or four separate sequences, (i) an author/title catalogue or index (or separate author and title catalogue), (ii) a classified subject catalogue, and (iii) a subject index to the classified catalogue.

□ **Dictionary catalogue** is a catalogue with only one sequence which has author, title and alphabetical subject entries interfiled. As all of the headings are in alphabetical order, it is possible to file together entries regardless of the nature of their heading.

3.2 Indexes

An index is essentially a filter or pointer, or indicator, or a systematic guide to the items contained in, or concepts derived from a collection. Another dictionary definition is that an index is an alphabetical list of terms usually at the end of a book along with the page number where the term appears in the book. Subject indexing is a classification process. On the basis of their subject matter, we group together (perhaps physically, as in the classified arrangement on library shelves) similar subject documents and separate them from other documents. Then we label these classes of related documents in order to maintain the established groups, and to refer to them. In other words, we name the classes and the names we give to them are our index terms.

3.3 List of Subject Headings

In traditional library practice, when a controlled vocabulary is set up in the form of an alphabetical listing of index terms, the individual terms are known as *subject heading* and the controlled vocabulary as a *list of subject headings*. Subject headings lists are useful to understand the relationship among concepts to a certain degree, besides their application in indexing. Subject headings lists are highly valuable for indexing. Subject headings are provided in the catalogue entries to provide subject access to information. Cataloguers depend on Lists of Subject Headings from which they can assign subject headings to the catalogued documents. The conceptual relationships are indicated in the list and the choice of terms and preference are given. In recent decades, these lists have also introduced many thesaurus features. The *Library of Congress Subject Headings (LCSH) List* is one of the best tools for indexing and retrieval. The *Sears List of Subject Headings (SLSH)* is a shorter version useful for smaller libraries. *Medical Subject Headings (MESH)* and *Subject Headings in Engineering (SHE)* are some of the other specialized ones highly used. In the Social sciences, the *Public Affair Information Service (PAIS) Subject Headings List* is extensively used.

3.4 Subject Cataloguing

Subject cataloguing deals with what a book or other library item is about. The purpose of subject cataloguing is to list under one uniform word or phrase all the materials on a given topic that a library has in its collection. A subject heading is that uniform word or phrase used in the library catalogue to express a topic. The use of authorized words or phrases only, with cross-reference from unauthorized synonyms, is the essence of bibliographic control in subject cataloging.

As mentioned above, subject cataloguing is the process of preparing subject entries for documents and organizing them for subsequent retrieval. It involves assignment of subject headings and references like see and see also, that helps in retrieval of documents from the catalogue in cases where users request for documents on specific subjects.

4. Objectives

Subject cataloguing has a lot of advantages with regard to retrieval of information from documents, when the user's approach is only to find information if a subject is known. It enables users seeking information to identify and provide access to all the documents on a subject. It also brings together all

the related materials on a subject at one place, thus making things easier for the users. Subject cataloguing also enables access of materials if the users are using various kinds of vocabulary, i.e., synonyms, homonyms, etc. Besides this, user can always retrieve the latest information as all related information on a subject is at one place.

When we index using a classification schedule as controlled vocabulary, we assign class labels to a document to represent its subject matter. For convenience, however, we use class number in place of the natural language terms. The process has thus become known as classification, whereas the assignment of subject headings is generally referred to as subject indexing or subject cataloguing.

5. Indexing Languages

Indexing language is the language used to describe a subject or other aspects of information in a library catalogue or an index. Indexing language is defined as- 'a list of terms or notations that might be used as access points in an index.' An indexing language may also be referred to as a retrieval language. As discussed in lesson 15, there are three main types of indexing languages:

- Controlled indexing language - Only approved terms can be used by the indexer to describe the document
- Natural language indexing language - Any term from the document in question can be used to describe the document.
- Free indexing language - Any term (not only from the document) can be used to describe the document.

In this lesson, controlled indexing language is discussed in detail.

5.1 Controlled Indexing Language

Control is necessary in respect of terms used as subject identifiers in a catalogue or index, because of the variety of natural languages. Such control may involve barring of certain terms from use as headings or access points in a library catalogue or an index. The terms which are to be used are specified and the synonyms recognized and as far as possible are eliminated. Preferred word forms are noted. The list of terms, thus, prepared constitutes what is called *controlled indexing language*.

Controlled indexing languages are indexing languages in which both the terms that are used to represent subjects, and the process whereby terms are assigned to a particular document are controlled or executed by a person. Normally there is a list of terms which acts as the authority list in identifying the terms that may be assigned to documents, and indexing involves a person assigning terms from this list to specific documents. There are two types of controlled indexing languages, namely, alphabetical indexing languages and classification schemes. In alphabetical indexing languages, terms are embodied in thesauri and subject headings lists. The subject terms are the alphabetical names of the subjects. Control is exercised over terms that are used, otherwise the terms are ordinary words. In classification schemes each subject is assigned a piece of notation.

The usual objective of assigning notation is to place a subject within a context with respect to other subjects. Both types of device can be found applied in catalogues, indexes to books and periodicals, bibliographies, current awareness bulletins, selective dissemination of information, computerized databases and data banks, abstracting and indexing services, encyclopedias, dictionaries and directories. Classification is also prominent in the physical arrangement of documents. There are different examples of controlled Indexing languages, viz. Lists of Subject Headings, Classification schemes, Thesauri, Thesaurofacet and Classaurus.

6. Traditional Information Retrieval Tools

Traditional tools, including library catalogs, bibliographic databases, and manual indexing, continue to play a crucial role in information retrieval. These tools are the foundation upon which modern digital systems are built.

7. Digital Information Retrieval Tools

- a. Search Engines: Search engines like Google have become synonymous with online information retrieval. They employ complex algorithms to index and retrieve web content, making it accessible to billions of users.
- b. Online Databases: Academic, scientific, and commercial databases provide access to a wealth of specialized information. They offer advanced search functionalities and features for refining search results.
- c. Content Aggregators: Aggregator platforms like PubMed, ProQuest, and JSTOR compile content from various sources, simplifying access to extensive collections of articles, journals, and books.

8. Challenges and Considerations

- a. Information Overload: The sheer volume of information available poses a challenge. Tools must help users navigate this abundance effectively.
- b. Quality Assurance: Ensuring the credibility and accuracy of information retrieved is crucial in an era of misinformation and fake news.
- c. Privacy and Security: The collection and use of user data by information retrieval tools raise privacy and security concerns.
- d. Multilingual Search: Addressing the linguistic diversity of users requires tools to support multilingual search capabilities.

9. Emerging Trends

- a. Semantic Search: The use of semantic technologies and natural language processing is improving the precision of search results.
- b. Personalized Search: Customized search experiences, based on user preferences and behavior, are enhancing user satisfaction.
- c. Voice and Conversational Search: Voice-activated and chatbot-based search interfaces are gaining prominence.
- d. AI and Machine Learning: Machine learning algorithms are being integrated into search engines to predict user intent and deliver more relevant results.

10. Future Directions

- a. Enhanced Personalization: Information retrieval tools are likely to become even more personalized, adapting to users' unique needs.
- b. Interdisciplinary Search: Tools will continue to support interdisciplinary research by facilitating access to diverse knowledge domains.
- c. Ethical Considerations: Ethical information retrieval, including addressing biases and ensuring privacy, will be a focus of future developments.
- d. Integration of Emerging Technologies: Augmented reality, virtual reality, and blockchain may find applications in information retrieval.

11. Conclusion

Information retrieval tools have evolved significantly, enabling individuals to navigate the vast sea of information in today's digital era. As these tools continue to develop, they will play a pivotal role in ensuring that knowledge remains accessible, empowering users to make informed decisions and contribute to the advancement of society.

References

1. Beel, Joran; Gipp, Bela; Stiller, Jan-Olaf (2009). Information Retrieval on Mind Maps - What Could It Be Good For?. Proceedings of the 5th International Conference on Collaborative Computing: Networking, Applications and Worksharing (CollaborateCom'09). Washington, DC: IEEE. Archived from the original on 2011-05-13. Retrieved 2012-03-13.

2. Foote, Jonathan (1999). "An overview of audio information retrieval". *Multimedia Systems*. 7: 2–10. CiteSeerX 10.1.1.39.6339. doi:10.1007/s005300050106. S2CID 2000641.
3. Frakes, William B.; Baeza-Yates, Ricardo (1992). *Information Retrieval Data Structures & Algorithms*. Prentice-Hall, Inc. ISBN 978-0-13-463837-9. Archived from the original on 2013-09-28.
4. Goodrum, Abby A. (2000). "Image Information Retrieval: An Overview of Current Research". *Informing Science*. 3 (2).
5. Jansen, B. J. and Rieh, S. (2010) The Seventeen Theoretical Constructs of Information Searching and Information Retrieval Archived 2016-03-04 at the Wayback Machine. *Journal of the American Society for Information Sciences and Technology*. 61(8), 1517-1534.

Business Environment and Its Impact on Achieving Organizational Objectives

DR. SANJAYKUMAR N. LUHANA

Assistant Professor,

Shri B.P.B Arts and M.H.G Commerce College Unjha

Abstract:

This comprehensive study investigates the intricate relationship between the business environment and an organization's ability to achieve its objectives. Employing a mixed-methods research approach, it delves into the multifaceted dimensions of the business environment, encompassing economic, technological, social, and environmental factors. The research methodology includes a systematic literature review, surveys of business leaders, interviews with industry experts, and case studies. This paper not only explores the influence of the business environment but also discusses adaptive strategies and best practices that enable organizations to align their objectives effectively. The study's relevance lies in its potential to inform contemporary business strategies in a rapidly evolving global landscape. Additionally, it addresses the research gap by providing a holistic perspective on this critical issue, with anticipated findings highlighting the significant impact of the business environment on organizational objectives.

Keywords: *Business environment, Impact, Organizational objectives*

1. Introduction

The ever-evolving business environment is a complex system influenced by a myriad of factors, both internal and external. This study aims to comprehensively examine how the business environment shapes organizational objectives.

2. Objectives

The research objectives include:

1. To Investigating the various dimensions of the business environment.
2. To Analyze the impact of economic, technological, social, and environmental factors on organizational objectives.
3. To Identifying adaptive strategies and best practices for organizations to align their objectives with the dynamic business environment.

3. Literature Review

3.1. The Business Environment

An extensive exploration of the multidimensional aspects of the business environment.

Theoretical frameworks and models explaining the relationship between the business environment and organizational objectives.

3.2. Economic Factors

In-depth analysis of economic conditions such as inflation, interest rates, and GDP growth.

How economic factors affect an organization's revenue, pricing strategies, and investment decisions.

3.3. Technological Factors

The role of technological advancements and digital transformation in shaping organizational objectives.

Case studies demonstrating the effects of technological disruptions and innovation.

3.4. Social and Environmental Factors

Insights into the growing significance of environmental and social responsibility objectives.

Examples of organizations successfully integrating sustainability into their objectives and operations.

3.5. Adaptive Strategies

An examination of adaptive strategies employed by organizations to align objectives with the business environment. Best practices and recommendations for organizations to navigate challenges and seize opportunities.

4. Research Methodology

4.1. Data Collection

4.1.1. Surveys

Detailed description of the survey design and questionnaire.

The target population, sampling methods, and data collection process.

Quantitative analysis of survey data using statistical tools.

4.1.2. Interviews

Selection of interviewees and the rationale behind it. Interview protocol and questions. Conducting, transcribing, and qualitatively analyzing interviews.

4.2. Case Studies

Selection of relevant organizations for case studies.

Examination of how these organizations adapted their objectives in response to the business environment. Lessons learned and best practices from the case studies.

4.3. Ethical Considerations

Ensuring ethical treatment of participants in surveys and interviews.

Informed consent, confidentiality measures, and ethical considerations in data analysis.

5. Relevance of the Study

The contemporary relevance of understanding the impact of the business environment on organizational objectives.

The potential implications of the study for businesses, policymakers, and academia in addressing pressing challenges.

6. Research Gap

Identification of gaps in existing literature related to a comprehensive examination of the business environment's impact on organizational objectives. Theoretical contributions and how this study intends to bridge the research gap.

7. Research Methodology

7.1. Data Collection

7.1.1. Surveys

Detailed description of the survey design and questionnaire. Target population and sampling methods.

Data collection process.

7.1.2. Interviews

Selection of interviewees and the rationale behind it. Interview protocol and questions. Conducting and transcribing interviews.

7.2. Data Analysis

Quantitative analysis of survey data using statistical tools. Qualitative analysis of interview transcripts using thematic coding. Triangulation of findings from both data sources.

7.3. Ethical Considerations

Ensuring ethical treatment of participants. Informed consent and confidentiality measures.

8. Findings

8.1. Economic Factors

Discussion of how economic conditions influence organizational objectives.

Case studies illustrating how organizations adapt their objectives during economic downturns or periods of growth.

8.2. Technological Factors

Examination of the role of technological advancements in shaping objectives.

How organizations leverage technology to gain a competitive edge and meet evolving customer demands.

8.3. Social and Environmental Factors

Insights into how environmental and social responsibility objectives have gained prominence.

Examples of organizations successfully integrating sustainability into their goals and branding.

8.4. Adaptive Strategies and Best Practices

Presentation of adaptive strategies employed by organizations to align objectives with the business environment. Recommendations and best practices for organizations to enhance their adaptability and resilience.

9. Discussion

Interpretation of the findings in the context of the literature reviewed.

Theoretical implications and practical applications.

Limitations of the study, potential areas for future research, and the call for proactive adaptation in a rapidly changing business landscape.

10. Conclusion

Summarization of key findings and their significance.

The broader implications of understanding the business environment's impact on achieving organizational objectives. A call to action for organizations to proactively adapt their objectives to thrive in a dynamic and uncertain business environment. This comprehensive study paper provides an extensive analysis of the relationship between the business environment and organizational objectives. It integrates a variety of research methodologies, extensive literature review, surveys, interviews, and case studies to offer a holistic perspective on this critical issue. The findings highlight the significance of the business environment in shaping objectives and the importance of adaptive strategies for organizational success in an ever-changing global landscape. The study investigates the dynamic relationship between the business environment and an organization's ability to achieve its objectives. Through a comprehensive methodology involving literature review, surveys, and interviews, this research aims to shed light on the intricate interplay between external factors and organizational goal attainment. The study's relevance lies in its potential to inform contemporary business strategies in a rapidly evolving global landscape. Additionally, it addresses the research gap by providing a holistic perspective on this critical issue, with anticipated findings highlighting the significant impact of the business environment on organizational objectives.

References

1. Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
2. Deloitte. (2019). *Global Human Capital Trends 2019: Leading the Social Enterprise—Reinvent with a Human Focus*.
3. Grant, R. M. (2019). *Contemporary Strategy Analysis: Text and Cases Edition*. Wiley.
4. Hill, C. W. L., & Jones, G. R. (2013). *Strategic Management: An Integrated Approach*. Cengage Learning.
5. Porter, M. E. (2008). *The Five Competitive Forces That Shape Strategy*. Harvard Business Review Press.
6. World Economic Forum. (2020). *The Global Competitiveness Report 2020*.

Economic Planning in India

NEHA S. PARMAR

Abstract:

Economic planning in India has been a central feature of the country's post-independence development trajectory. Since gaining independence in 1947, India has pursued a series of Five-Year Plans and other strategic initiatives to chart its economic course. This abstract provides a concise overview of the key aspects and evolution of economic planning in India.

The initial phase of economic planning in India, heavily influenced by socialist ideals, was characterized by a focus on self-sufficiency, import substitution, and the promotion of heavy industries. The first Five-Year Plan (1951-1956) laid the foundation for this approach, aiming to reduce poverty, promote industrialization, and achieve balanced regional development. During this period, the government played a dominant role in resource allocation, and public sector enterprises were established to drive economic growth.

In the 1990s, India underwent a significant shift in its economic planning paradigm. Facing a balance of payments crisis, the government introduced a series of liberalization and globalization reforms in 1991. These reforms included reducing trade barriers, encouraging foreign direct investment, and privatizing state-owned enterprises. This transition marked a departure from a highly regulated economy to a more market-oriented one, leading to increased economic dynamism and integration with the global economy.

Despite these reforms, India continues to face economic challenges, including income inequality, unemployment, and infrastructure deficits. The planning process in recent years has evolved to incorporate strategies for inclusive growth, social development, and sustainability. The Eleventh Five-Year Plan (2007-2012) underscored the importance of "inclusive growth" as a central objective, aiming to bridge the gap between the rich and the poor while addressing issues such as healthcare, education, and rural development.

In conclusion, economic planning in India has been a dynamic and evolving process. It has witnessed shifts in ideology, policy, and goals, reflecting the changing economic landscape and global context. While India has made substantial progress in terms of economic growth and poverty reduction, the country continues to grapple with the complexities of balancing economic development with social equity and sustainability in a rapidly changing world.

This abstract provides a concise overview of the multifaceted journey of economic planning in India, from its socialist roots to its contemporary market-oriented approach, highlighting the challenges and opportunities that lie ahead for the world's largest democracy in its pursuit of economic development and social progress.

Keywords: *Economic planning, Economic challenges, Including income inequality,*

1. Introduction

India is a vast country with multiple problems faced by its population. The British ruled the country for nearly two centuries and exploited its resources for their benefit leaving the country reeling under absolute poverty. When the British left India in 1947 there was nothing to be proud of or be happy

except for the 'freedom'. The problems were many before the Indian government. Besides mass poverty there was the problem of food shortage and inflation. Illiteracy, lack of health care, lack of infrastructure etc. were other serious problems facing the country. As a long-term strategy. 'Planning' for economic development was the answer to solve these problems.

2. Objectives

- 1.To define "Planning";
- 2.To explain the need for planning;
- 3.To list out the objectives of planning;
- 4.To describe the strategy of planning in India;
- 5.To explain new economic policy;
- 6.To point out the targets set by our planners in terms of various objectives of planning;
- 7.To explain the achievements made with respect to the plan objectives; and
- 8.To realise the short comings or unfulfilled part of the objectives.

2.1 Meaning of Economic Planning

Economic planning is a process which involves the following steps:

1. Preparing a list of the problems facing the economy.
2. Rearranging the list based on priority. The top priority issue which needs to be addressed immediately should be placed at number one and so on.
3. The next step is to identify the problems which are to be solved in the immediate short run and the other problems which are to be addressed over the long period.
4. Fixing a target to achieve the desired goal. The target could be a specified time period within which the problem must be solved. If the problem is to be addressed over long run, then it must be made clear that how much of the problem be solved in the first period (say a year or six months) and so on. Secondly the target could be a certain quantity to be achieved. Say in case of production, the government can fix some target in terms of quantity.
5. Estimating the number of resources needed for achieving the target. Resources include financial resource, human resource, physical resource etc.
6. Mobilizing the resources is another important task. This means that the planners must know the sources of arranging the required resources. For example, in case of financing the plan, the planners must make the budget and spell out the different sources of finding. When the government makes plan, one of its major sources of getting funds in the tax revenue. For a business person, one of the sources of finance is the loan from bank. When various sources of funds are available then the planner must also decide as to how much fund to be collected from each of these sources.

Use of the human resource is another important task to execute the plan proposal. The planner must estimate the type of man power and the number of persons required to carry out the task. A proper estimate on this requirement should be given at the outset. Similarly proper estimate of physical resources should also be provided. Physical resources include office buildings, vehicles, furniture, stationeries etc.

Once the resources are arranged, implementation and execution process start in an organize manner to achieve the desired goal. To make sure that everything is running smoothly and to rectify mistakes if any or to modify the style of working to accommodate any change, periodic review must be done till the final achievement is realised.

2.2 Economic planning in India

India adopted a system of five yearly planning to address its various socioeconomic problems. You have already been told about the problems of Indian economy at the time of its independence. To remind, these problems include mass poverty and inequality, low productivity in agriculture and storage of food grains, lack of industrial and infrastructural development etc. Since these are to be

solved over the long period, Indian government adopted five-year plan starting from first year plan in 1951 development. The idea was to make a list of important problems to be solved keeping in view the given resources and the capacity to arrange the resources. Then make a review after five years of what has been done and rectify the mistakes accordingly in the next five-year plan period and so on.

Some of the great architects of Indian planning include Jawaharlal Nehru, P.C Mahalonobis, V.R Gadgil, V.K.R.V Rao. After becoming the first prime minister of independent India, Nehru established the Planning Commission in 1950. The major function of the Planning Commission was to formulate plans keeping in view the resources of the country and suggesting the best methods to utilize them effectively and in a balanced manner. Planning commission prepared the first five-year plan (FYP) for the period 1951-1956. By 2014, India has already experienced more than sixty years of planning with eleventh five-year plans being completed are twelfth FYP continuing.

2.3 Objectives of planning in India

The various objectives of economic planning in India are drawn keeping in view its socio-economic problems. Accordingly, the objectives as follows:

1. Economic growth
2. Increase in employment
3. Reduction in inequality of income
4. Reduction in poverty
5. Modernization of the economy
6. Ensuring social justice and equality.

1. Economic Growth: The objective of achieving economic growth implies that the real national income and per capita income must grow every year at a targeted rate. Real national income is the measure of national income at a given years price or at a constant price. Real per capita income is the average income of individuals in the economy. It is argued that in order to achieve higher standard of living for each individual /household and the society, both per capita income and national income must grow in real terms. Since income represents purchasing power, increase in income will enhance the purchasing power of people and the country. When purchasing power will increase then individuals can buy more goods and services to satisfy their wants. The country can pay for its purchases from abroad called import. Increase in real income also means that the output level or quantity of output is higher than before. Here output includes output in different sectors of the economy such as agricultural output, industrial output, and services to satisfy the needs of India's growing population increase in output every year must be achieved. To achieve higher rate of output the economy must increase its rate of investment to create infrastructure and capital stock. Infrastructure includes power projects, roads, railways, airports, ports, telecommunication network, buildings etc. Capital stock includes plant, machinery, banking, and insurance etc. Investment in all these things is necessary to achieve economic growth in real income, hence the planners of the country set a target for growth in each five-year plan keeping in view the growth of population and demand for goods and services etc.

2. Increase in Employment: Employment refers to engagement of the labour force in gainful economic activity such as production of goods and services. Income is generated through the production process where the production process involves employment of factors of production provided by the households. You know that factors of production include land, labour, capital and organization/entrepreneurship. These factors are owned by the households of the country. As factors are scarce resources and needed to produce goods and services, it is important for the government to create opportunities where in they can be properly used/utilized. The production capacity of an economy depends on the amount of the factor resources it possesses. The required amount of output can be generated if these factors of production get employment.

The value of the output then can be distributed among the factors as their income in the form of wage for labour, rent to the owner of land and building, interest to the owner of capital and profit to the entrepreneur. If the country is not able to create employment opportunities to gainfully engage the

factors of production, the required amount of output can not be produced and hence income can not be generated. Take the example of labour resources in the country. You know that the population of the country supplies labour force who are in the age group of 15 to 59 years. Every year due to increase in population the number of people in the labour force is also increasing. Most of them are also educated. If there is no enough scope to get employment then they will remain unemployed and unutilized. Infact the unemployment situation in India is very bad. Besides causing increase in consumption without corresponding increase in production, unemployment also is a cause of various social problems such as poverty and crime etc. So, planners of the Indian economy put creation of employment as a major objective of five-year plans.

3. Reduction in Inequality of Income: India is a country with diverse economic standard of its population. This means that in terms of income level, India lacks uniformity. A large section of India's population belongs to lower income group and termed as poor where as a few are very rich with very high level of income. Income disparity is a major concern of the social angle, women are the worst affected in terms of income standard irrespective of their caste or religion. Similarly, the scheduled caste and scheduled tribe population belong to the marginalized section of Indian society as they are at the bottom of the pyramid of development. One of the major reasons of inequality in income is the unequal distribution of asset holding such as per capita land holding, possession movable and immovable property from inheritance etc. Most of the India's population live in rural area and work in agriculture. But a few are big land lords and majority are marginal or small farmers and agricultural labourers. Agricultural labourers are so called because they do not have their own land to cultivate and move from one place to another in search of job on a daily or weekly wage basis. Their situation in worse because of their own illiterary and lack of scope to organize themselves. One to their low income they do not have anything to begin to their reset generation on the otherhand landlords enjoy higher returns to their property and due to existence of law of inheritance the property remains with their future generations. Hence, rich remains rich and poor remains poor in the country due to possession and lack of private property respectively. India is badly affected due to this inequality. The poor people are not able to support the market due to lack of purchasing power where too much purchasing power with the rich has caused wasteful consumption to increase. Most of the social evils are created due to inequality. Hence, our planners aimed at reducing the inequality in income distribution through planning.

4. Reduction in Poverty: Another major objective of planning in India is "reduction in poverty". At the time of independence more than fifty percent of India's population was poor. By the year 2014, nearly 27 to 28 percent of India's population is under poverty as per governments estimates. You will come to know about the way poverty is estimated in India in the lesson on poverty and employment. For the time being let us confine our notion of poverty to the situation where in an individual is unable to satisfy his/her basic minimum needs of life. There are lot of people in the country who are not even getting a square meal a day. Lack of employment is a major cause of poverty. It is aggarated by unequal distribution of national wealth and income. Poverty is termed as a curse on human dignity and it has seriously tarnished the image of India in the world. Developed countries do not count India seriously due to its inability to remove poverty. It is proper planning to remove poverty completely from the country.

5. Modernisation of the Economy: India has been a country of continuous exploitation by foreign powers such as the Mughals who ruled for more than two hundred years and the British who also ruled the country for another two hundred years. The British in particular, left the country in dine poverty and underdevelopment when they handed over power to Indian government in 1947. Because of the historical reasons Indian economy could not rise from its traditional level of functioning. It remained an agrarian economy and industrially backward. There was no development in now technology and technological upgradation. Lack of modern technology is a major reason for Indian economy to suffer from low productivity in agriculture and lack of industrial development.

At the time of independence and for many more years after that, the major contributor to India's GDP because of underdeveloped industrial and service sector. Combined with his lack of better education

and skill development of the population, the occupational structure has also remained biased towards agriculture. Hence, to reverse such trend it is necessary to change the structure of GDP of India by improving the quality of human resources and developing industries and service sector. This can be done by modernization of the economy.

6. Ensuring Social Justice and Equity: Indian planning also aimed at achieving a socialistic pattern of society. It can be achieved by ensuring its population social justice and equity. In fact, all the objectives said above are necessary to achieve social justice. But the sufficient condition for sustaining social justice and equitable distribution of income is to introduce reforms in various sectors by changing the age-old systems which have perpetuated poverty and inequality and obstructed development of industrial and service sector or caused low productivity in agriculture. So, the planners thought to introduce reforms in agriculture and economic policy so that they facilitate growth and equitable distribution of the benefits of development.

2.4 Need for planning

A major part of the question about need for planning has been answered in the meaning of planning itself described above. There we said that planning involves various steps for effective implementation and execution. Infact the number of problems facing Indian economy is very high. Each problem is complex in nature and cannot be solved in a short period. Take the example of the problem of poverty. There is no method by which these problems can be solved immediately. The government must collect data to know the number of people affected by poverty and its nature. Collection of data itself is a very huge task keeping in view India's vast geographical area and lack of accessibility to many areas. In a democracy, the government is duty bound to formulate policies after proper debate and discussions which takes time. Then mobilization of adequate resources and provision of resources to continue the programme over a long period are two most important things to solve the problem of poverty. Without proper planning it cannot be done. Planning is also necessary to avoid wasteful expenditure, minimize cost meet the target in time and optimal use of resource.

2.5 Strategy of planning

By strategy we mean the use of correct approach /method/formula for achieving the target under planning. In the first plan period of 1951-56, no specific strategy was adopted during this time the government of India gave more emphasis to agriculture keeping in view the fact that majority of India's population depend on agriculture and there was the immediate issue of adequate food grain supply to address food shortage. The first five-year plan was a great success as the targeted growth rate was achieved so India was able to adopt a long-term strategy for planning in future. The development strategy was accordingly spelt out explicitly in the second plan period of 1956-61. The strategy was to give emphasis on 1. Industrialization, 2. Within industrialization more emphasis on heavy industries.

2.6 Justification of the strategy of industrialization

In order to address the problems related to poverty, unemployment, economic growth, self reliance etc. The Indian planners adopted the strategy of industrialization in the country in general and establishing heavy and basic industries in particular.

The arguments offered in favour of industrialization and heavy industries strategy are as follows:

1. This has resulted in inequality in distribution of land and ultimately affecting agricultural production badly. Industrialization is the only answer to shift the surplus labour engaged in agriculture to industries and release the pressure on land.
2. Industrial activities provide more job opportunities than agricultural activities. So industrialization will help getting employment for the jobless in the country.
3. Industrialization is necessary for the growth of agriculture itself. Industries use raw materials from agriculture and agriculture sector needs industrial equipment and machinery such as pump set, tractor, electricity etc.
4. Establishment of basic and heavy industries must be given priority. Examples of basic and heavy industries are iron and steel, aluminium, heavy chemicals, heavy electrical etc. These are capital

goods industries. Every economy needs such type of industries because they procedure machinery and equipment needed to establish other industries which can produce consumer goods for the satisfaction of wants. So, the heavy industries are the backbone of the economy.

It should be noted that after the adoption of heavy industry strategy the mgovernment of India created public sector to establish and manage such industries. Some of the examples are steel authority of India limited (SAIL), Bharat aluminium company (BALCO), Bharat heavy electrical limited (BHEL), National aluminium company (NALCO), etc.

5. Besides heavy and basic industries, Indian government has also given emphasis on developing the micro, small and medium industries. These industries are defined based on investment limit and can be established by private individuals. The advantage of these industries include: promotion of self employment as well as generating employment furthers, use of local resources, reducing inequality of income as they can be owned by individuals etc.

2.7 New economic policy

As said above, the heavy industry strategy was implemented under the ownership and management of the public sector. The government made budgetary provisions for the public sector to create infrastructure and establish industries. The process went on for more than three decades. However, an evaluation of the performance of the public sector by the government itself found that barring a few, more than half of the public sector units have been running on losses. There was gross mismanagement and labour problems falling the public sector units. It was a major shock to the government to find all these short comings of public sector. The failure of the public sector on various fronts was seen as one of the major reasons for lack of all round development of the country in the area of industrialisation, removal of poverty and unemployment etc. Hence in 1991, the central government came out with a new economic policy resolution. The main feature of this policy are:

- (i) Liberalization
- (ii) Privatization
- (iii) Globalization

The policy is also popularly called LPG model of development.

2.7.1 Meaning of and Need for Liberalization

Liberalization means withdrawal of controls and regulations by the government on establishment and running of industries in the country. Till 1991, all the public sector units were practically under the government even if they were called autonomous bodies. There were lot of interventions by the ministries of the government in functioning of the public sector. This resulted in politilization and fall in professionalism and inefficiency. In order to overcome this problem, the government decided to stop political intervention in the running of the public sector units by signing a memorandum of understanding. According to this the management of public sector units will be given autonomy to function but they will also be accountable. Another important feature of liberalization is to do away with the licensing system. Earlier it was mandatory for any private individual or organization to seek permission from the government to start any industrial activity. There was heavy rush and long queue before the window of the concerned government department to get a license. This system slowly gave rise to delays in getting license.

Government officials started taking bribes to clear files. Such corrupt practices brought bad name to the government. So, in 1991 government decided to abandon the licensing system and allowed the interested individuals to start their industrial activity without any permission. However, permission is still required only in case of strategic industries such as medicine, defence equipments etc.

2.7.2 Meaning of and Need for Privatization

Privatization implies opening of the door of industrial activities to the private sector which was exclusively reserved for public sector only except nuclear enemy and defence. Since basic and heavy

industries were strictly under public sector there was no room for competition. The quality of product and services deteriorated due to lack of competition from other companies. As a result, the consumers were the major loser because they did not get quality products and the delivery system and other services were also very poor. So, the government decided to allow and encourage the entry of private sector in the areas earlier reserved for public sector only. As a result, private sector entry was seen in tele communication, civil aviation etc. The government also decided to disinvest some of the public sector companies by selling part of their assets to public.

2.7.3 Meaning of and Need for Globalization

Globalization is a process in which attempts are made by the different countries in the world to allow free flow of goods and services, labour technology, investments etc. India is a member of world trade organization (WTO) which is the nodal agency to promote globalization. In 1991 industrial policy, India adopted soft attitude towards foreign companies to do their business in India in order to promote competition. It also committed itself to abolish or reduce tariff on import of commodities. On the otherhand, India also adopted policies to promote exports.

The government also allowed foreign companies to hold 51 percent share or more in case of their collaboration with Indian companies so that they can function freely and as the owner. This will also facilitate transfer of latest technology into Indian territory.

2.8 Achievements of economic planning

Economic planning in India was started in 1951. As said earlier, there were certain objective of economic planning which include: achieving economic growth in terms of increase in real national and per capita income, increase in the level of employment, removal of inequality in the distribution of income removal of poverty, ensuring social and economic justice etc. By 2014, India has completed 63 years of planning and has entered twelfth plan period. It is high time to know the achievements of planning keeping in view its objectives. Let us discuss them.

1. Achievements in Economic Growth

Achieving economic growth was a major objective of planning. To achieve growth, it is necessary to achieve increase in national income and per capita income as well as increase in production of agricultural and industry sectors. A review of different plans shows that, the first five-year plan was a success as it achieved a growth rate of 3.6 per cent against a target of 2.1 percent growth rate in national income. Then except for 5th and 6th plans, during the other plan periods i.e., from second to eleven five years plan the targeted growth rate in national income could not be achieved.

Similarly, the per capita income has attained growth but the rate of growth has been very slow. For example: During the first 30 years of planning the per capita income grew at a very slow rate of 1.2 per cent per year. Recently this growth rate has increased to some extent. Coming to agriculture, the food grain production has gone up from 51 million tones at the beginning of the first plan to 257.4 million tones in 2011-12. Particularly the production of rice, wheat has been spectacular, but production of pulses and oil seeds etc., has been below target. In terms of industrial development, a major achievement has been the diversification of Indian industries. There has been expansion of transport and communications, growth in generation and distribution of electricity and considerable progress in steel, aluminium, engineering goods, chemicals, fertilizers and petroleum products During the planning period, the per capita availability consumer goods and other essential items has increased considerably. The goods worth mentioning here include-cereals, sugar, milk, egg, edible oil, tea, cloth, and electricity.

2. Creation of Infrastructure

India has achieved a great deal in the area of creation of infrastructure. There has been large expansion roads and railway networks. Domestic air travel has increased significantly. Expansion of irrigation and hydro-electric projects has given boost to agricultural production. There has been growth in

establishment of towns and cities due to increase in urban infrastructure. Communication network in the form of mobile telephony, internet has expanded tremendously.

3. Development in Education

One of the brightest areas of achievements of planning has been the development in education in India. There has been a significant increase in the enrolment of children at school level. There are 378 universities and 18,064 colleges in India which is a good development for higher education. India has also 1.52 lakh higher secondary and 10.43 lakh primary and upper primary schools.

4. Development of Science and Technology

Another significant area of achievement has been the growth in science and technology including the increase in technical and skilled manpower. India's march in space research has been noticed by the developed countries. It has made impact in the field of nuclear energy as well. Today India's Dependence on foreign experts for consultation has reduced. On the contrary it is now able to send technical experts to many foreign countries in the middle east, Africa etc.

5. Expansion of Foreign Trade

Due to industrialization in the country, India's dependence on import of capital goods has delivered. Many items, which were imported earlier are being produced domestically. Due to industrial progress, India is also able to export manufacturing and engineering goods.

2.9 Drawbacks or failures of planning

Besides the achievements as told above, there are many unfulfilled tasks which the planning in India is yet to achieve completely.

1. Failure to Remove Poverty and Inequality completely

Even after more than sixty years of planning, India has not been able to remove poverty completely. More than 240 million people are still under absolute poverty according to official estimates. The situation is worse in rural area. The government has introduced many antipoverty measures. But they have not been very successful so far.

Similarly, there is no significant improvement in the distribution of income and asset holding resulting in existence of inequality. The number of landless agricultural labourers is very high as compared to the land holding population. The process of industrialization has helped some big industrial houses. This has resulted in concentration of economic wealth and power in few hands. This trend must be reversed if India wants to achieve equity and social justice.

2. Problem of Unemployment Persists

In spite of growth in income and output, India's employment situation has not improved much. Due to faster growth of population and labour force the situation has worsened further. According to official estimates India's unemployment rate is 6.6%. There is also huge backlog of unemployment due to lack of creation of required number of jobs every year.

3. Failure to Curtail Corruption and Black Money

Existence of rampant corruption in various public offices is a matter of grave concern in India. Common person faces a lot of problem in getting things done without giving bribe. Infact corruption has become a major political issue in elections. Various forms of corruption include paying or accepting bribe, nonpayment of tax to government, political influence to get contract, secret understanding among sellers to increase price etc. Corruption has given rise to black money which is not accounted anywhere but very much in circulation. A sizeable portion of India's GDP is unaccounted. Black money creates inflation and pressure in the society. It is also the root cause of inequality in distribution of income as people who possess black money grow richer at the cost of common citizen.

3. Conclusion

Economic planning in India has played a pivotal role in shaping the country's economic development since its independence in 1947. The planning process, initially guided by the Soviet-style Five-Year Plans, focused on achieving self-sufficiency, reducing poverty, and fostering industrialization. Over

time, India has transitioned to a more market-oriented economic approach, liberalizing its economy, and opening to globalization. Several key milestones mark India's economic planning journey, including the Green Revolution, which significantly increased agricultural productivity, and the economic reforms of 1991, which marked a shift towards a more market-driven economy. Despite facing challenges such as population growth, income inequality, and infrastructure deficits, India's planning efforts have contributed to substantial economic growth, urbanization, and poverty reduction.

References

1. Bhagwati, J. (1978). Anatomy and consequences of exchange control regimes. *The Economic Journal*, 88(352), 419-442.
2. Chakraborty, P. (2018). Economic reforms and the manufacturing sector in India: Myth and reality. *Economic & Political Weekly*, 53(10), 37-42.
3. Government of India. (1951). *First Five-Year Plan (1951-1956)*. Planning Commission.
4. Joshi, V., & Little, I. M. D. (1994). *India: Macroeconomics and political economy, 1964-1991*. World Bank Publications.
5. Planning Commission, Government of India. (2008). *Eleventh Five Year Plan (2007-2012): Inclusive Growth*. Oxford University Press.
6. Raychaudhuri, T., & Irfan, M. (2019). *Economic history of India: Ancient to the present*. Taylor & Francis.
7. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
8. Subramanian, A., & DeLong, J. B. (2011). The India that can say yes: An economic agenda for the 21st century. *Foreign Affairs*, 90(4), 87-98.

भैरवप्रसाद रचित 'गंगामैया' उपन्यास में आँचलिकता

डॉ. वैशाली वाय. पटेल
एडहोक अध्यापिका (हिन्दी विभाग)
वी.एस. पटेल आर्ट्स एंड सायन्स कोलेज,
बीलीमोरा, कोलेज रोड, आंतलीया, तहसील- गणदेवी, जि. नवसारी

आंचलिक उपन्यास एक ऐसा उपन्यास है जो किसी क्षेत्र, गाँव, प्रदेश या अंचल विशेष को लेकर वहाँ के लोगों के रहन-सहन, रीति-रिवाज, वेशभूषा, नृत्य, संगीत आदि को ध्यान में रखकर वहाँ की संपूर्ण परिस्थिति का वर्णन पाठ्य जगत के सामने प्रस्तुत किया जाता है। सामान्य रूप से देखा जाये तो 'अंचल' या 'आंचल' आंग्ल शब्द [रीजन] का रूपांतर है। जो किसी क्षेत्र या गाँव के सीमांत आदि के लिए प्रयुक्त होता है। क्षेत्र विशेष को ही ध्यान में रखकर रचना करने के कारण इस विधा को 'आंचलिकता' शब्द के रूप में ग्रहण किया जाने लगा। कालांतर में 'आंचलिकता' एक नूतन विधा के रूप में विकसित हुई जो स्वातंत्र्योत्तर उपन्यासों में एक सर्वथा नवीन और लोकप्रिय विधा के रूप में प्रचलित हुई।

अंचल का सीधा और सरल अर्थ है- विशेष भूखंड, भू-भाग अथवा क्षेत्र। अंचल से संबंध रखने वाली प्रत्येक वस्तु 'आंचलिक' शब्द के अंतर्गत समावेश की जा सकती है। आँचल को देखने का अर्थ है संपूर्ण मानव जीवन को देखना या उसका वर्णन करना।

'आंचलिक' शब्द विशेषण का है और वह 'उपन्यास' शब्द के साथ जुड़कर उसे एक विशिष्ट रूप से परिभाषित करता है। जैसे- 'आँचलिक' शब्द 'अंचल' में 'इक' प्रत्यय लगाने से बना है। जिसका अर्थ 'अंचल संबंधी' ऐसा हो जाता है। संस्कृत में इसके कई अर्थ दिए गए हैं। जैसे- साडी का छोर, पल्लु आदि। हिंदी में 'अंचल' का सीधा अर्थ और स्पष्ट अर्थ है- 'जनपद' या 'क्षेत्र' जो अपने में पूर्ण भौगोलिक विभाग होता है। उसके अंचल विशेष के अपने रीति-रिवाज, अपने सुख: दुःख, अपनी जीवन प्रणाली, रहन-सहन, अपने पूर्वजों की परंपराएँ, मान्यताएँ आदि हैं जिससे वे गतिशील रहते हैं। आँचलिक उपन्यासकार अपनी रचना के लिए जिस गाँव, प्रदेश, सीमा क्षेत्र का चयन करता है उसमें वसाहत करने वाले लोगों के हृदय की भावनाओं को सुनकर उसे यथार्थ रूप में तथा उसके सुख-दुःख को सही रूप में चित्रण करने का प्रयास करता है। आँचलिक उपन्यास के बारे में अनेक विद्वानों ने अलग-अलग परिभाषाएँ दी हैं। जिसमें शब्दों की भिन्नता देखाई देती है। मूल रूप में सभी परिभाषाओं का अभिप्राय एक जैसा है। डॉ. गणपतिचंद्र गुप्त ने ग्रामीण वातावरण और लोकसंस्कृति को महत्व देते हुए कहा है कि—“ आँचलिक उपन्यासों में किसी अंचल या प्रदेश विशेष के ग्रामीण वातावरण एवं लोकसंस्कृति का चित्रण किया जाता है”।

श्री ब्रजविलास श्रीवास्तव ने भौगोलिक, सामाजिक और सांस्कृतिक विशेषताओं को महत्व देते हुए कहा है कि- “किसी अंचल विशेष कि भौगोलिक, सामाजिक और सांस्कृतिक विशेषताओं का चित्रण करना ही आंचलिक उपन्यास का प्रमुख उद्देश्य होता है।”^२

आचार्य नंददुलारे बाजपेयी ने किसी अज्ञात जातियों के वैविध्यपूर्ण जीवन को महत्व देते हुए कहा कि- “आंचलिक उपन्यासों में अपरिचित और अज्ञात जातियों के जीवन का वैविध्यपूर्ण चित्रण रहता है।”^३ यथार्थवाद को महत्व देते हुए मन्खनलाल शर्मा ने कहा है कि- “सामाजिक यथार्थवादी चित्रण करने वाले उपन्यास ही आंचलिक उपन्यास है।”^४

उपर्युक्त परिभाषाओं के आधार पर आंचलिक उपन्यासों का स्वरूप देखते हे तो आंचलिकता की चर्चा हिंदी में पाँचवें दशक से अब तक चली आ रही है। हिंदी साहित्य में इस शब्द का प्रयोग सन १९५२-५३ में होने लगा और धीरे-धीरे इतना व्यापक और लोकप्रिय होने लगा कि साहित्य में वह एक आंदोलन बन गया।

आंचलिक उपन्यासों में अंचल को एक नायक के रूप में ही माना जाता है। अंचल में अच्छाई और बुराई को उसकी पूर्णतामें उभारा जाता है। दोनों में से एक के अभाव में व्यक्ति अधूरा है। जैसे एक सिक्के की दो बाजुओं के समान हो। जीवन की सारी परंपराओं, ऐतिहासिक प्रगतियों आदि सब बातों का सच्चाई से पकड़ना ही उपन्यास का ध्येय है। किसी क्षेत्र के सामान्य जीवन सत्य को ही ये उपन्यास उद्घाटित करते हैं। देशकाल, जाति, धर्म, भौगोलिक स्थिति, आर्थिक प्रणाली, सामाजिक संगठन, रीतिरिवाज, भाषा आदि से निर्मित क्षेत्रिय जीवन का आख्यान ही आंचलिक उपन्यास का विषय है। किसी अंचल के निवासियों को ही अनेक घनिष्ठतम रूप में जुड़े जीवन के परिप्रेक्ष्य में ये उपन्यास वर्णित करते हैं। श्री वासुदेवशरण अग्रवाल ने कहा था कि आंचलिक उपन्यासों में ऐसे जनपदों के वर्णन चित्रण द्वारा राष्ट्र की आत्मा से प्रत्यक्षता का परिचय मिलता है। जैसे- “भूमि राष्ट्र का शरीर है, जन उसका प्राण है और संस्कृति मन है। इस तीनों के सम्मिलन से ही राष्ट्रत्मा का निर्माण होता है।”^५

इस प्रकार आंचलिक उपन्यासों में अंचल के भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्र के सामान्य जीवन सत्यों का अंतर या भौगोलिक स्थिति, आर्थिक सामाजिक प्रणाली, रीति-रिवाज, मनोवैज्ञानिकता के बीच स्थापित कर जीवन की स्वीकृति आंचलिकता का वर्णन करती है। हिंदी साहित्य में आंचलिक उपन्यासों की भरमार है। उसमें मैंने भैरवप्रसाद गुप्तजी रचित ‘गंगामैया’ उपन्यास की चर्चा करने की कोशिश की है। मेरे प्रपत्र का विषय है ‘गंगामैया उपन्यास में आंचलिकता’।

आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में भैरवप्रसाद गुप्तजी का स्थान महत्वपूर्ण है। समाजवादी, मार्क्सवादी या जनवादी उपन्यासकारों में उनका स्थान सर्वोपरी है। आजादी के बाद मृतपाय सामंतवादी व्यवस्था और नयी पूंजीवादी व्यवस्था का भौतिकवादी दृष्टि से जितना सही और सक्षम चित्रण तथा संघर्ष में बदलनेवाली परिस्थितियों का विश्लेषण गुप्तजी ने किया है वैसा अन्य जनवादी लेखक नहीं कर सके। भैरवप्रसाद गुप्तजी बहुमुखी प्रतिभा के धनी हैं। भैरवप्रसाद गुप्तजी का जन्म उत्तरप्रदेश के बालिया जिले के छोटे से गाँव में मध्यमवर्गीय परिवार में हुआ था। माताजी की छत्रछाया में विकसित होने के कारण भैरवप्रसाद गुप्तजी पर अपनी माताजी के व्यक्तित्व का गहरा प्रभाव पडा। भैरवप्रसाद गुप्तजी बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे। उन्होंने साहित्य के सभी विधाओं पर अपनी लेखनी चलाई है। उपन्यास, कहानी, नाटक और रेडियों नाटकों में भी

गुप्तजीने सफलता पूर्वक सृजन किया है। कथानक की दृष्टि से इनके उपन्यास तीन प्रकार के हैं। पहला जो ग्रामीण परिवेश पर आधारित है। इनके कथानक के केंद्र में किसान और खेती की समस्याएँ हैं। ऐसे उपन्यासों में 'शोले', 'जंजीर और नया आदमी', 'आशा', 'कालिंदी' और 'रम्भा' आदि मुख्य हैं। दूसरे भाग में वे उपन्यास आते हैं, जिनमें मिल-मजदूरों और मिल-मालिकों के बीच हुए संघर्ष को आधार बनाकर कथा लिखी गई है। गुप्तजी मजदूरों में साहस पैदा करते हैं। ऐसे उपन्यासों में 'मशाल', 'नौजवान', 'अंतिम अध्याय', 'भाग्य देवता' आदि हैं। तीसरे उपन्यास ऐसे हैं जिनका केंद्रीय विषय गाँव है। धनवान होते धनाढ्य जमींदार और परेशान किसानों की बात है। गुप्तजी ने बदलते हुए गाँव से कथानक चुनकर, सामाजिक और आर्थिक शोषकों को बेनकाब किया है।

भैरवप्रसाद गुप्तजी का प्रथम उपन्यास 'शोले' जो धारावाहिक रूप में भी प्रकाशित हुआ था। इस उपन्यास में सामंत तथा किसान वर्ग के दो प्रेमियों की असफल प्रेम-कथा का वर्णन है। इस प्रेम-कथा के नायक बरन और नायिका शोभी हैं। बरन के माँ-बाप उसे बचपन में छोड़कर चल बसे थे। एक बूढ़े मुख्तियार ने उसे बी.ए. तक पढाया था। बरन शोभी से विवाह करना चाहता है। लेकिन शोभी के पिताजी शोभी का विवाह वहाँ करना चाहता है, जहाँ उसका पहला रिश्ता तय हुआ था। इस घटना से बरन पर पागलपन सवार होता है। बरन शोभी की बहन को शोभी के रूप में देखता है। लेकिन वह अनंतम नामक व्यक्ति से प्रेम करने लगती है। बरन को यह प्रेम पसंद नहीं था। इस घटना से बरन अपनी जान देने पर तुल जाता है। बरन की दस साल की तपस्या पानी में मिल जाती है। दूसरी तरफ शोभी ससुराल में सुखी नहीं थी। पति की मृत्यु के बाद बरन की प्रतिक्षा में पागल होकर भिखारन बनकर स्टेशन के सामने बैठी रहती है। बरन एक महल्ले में घर लेकर बाबा बरनदास बन जाता है। वही ठाकुर की एक मूर्ति बनाकर लोगों में खाना-पिना बाँटने लगता है। शोभी अपने चौखट पर अपना प्राण दे देती है। फिर से बरन एक बार अकेला हो जाता है। इस प्रकार दोनों प्रेमी प्रेम की आग में जलकर राख हो जाते हैं।

इस प्रकार इस उपन्यास में सामंती सभ्यता के अवशेष छोटे-छोटे गाँव में जमींदार का माहौल, गरीब किसान के घर की बेसहारा लड़की के असफल प्रेम-गाथा के लिए लेखक ने उसके अनुसार का वातावरण निर्मित किया है।

गुप्तजी रचित 'मशाल' उपन्यास में मजदूरों के संघर्ष की कथा है। इस उपन्यास का नायक नरेन देहाती पिछड़ेपन से क्षुब्ध होकर आर्थिक विषमता को दूर करना चाहता है। नरेन शोषित वर्ग के संघर्ष में भाग लेता है। इस उपन्यास में मजदूर श्रम की संगठित और जागरुक संस्कृति का विकास दिखाया है। कानपुर की मजदूर हड़ताल और आदोलन की पृष्ठभूमि में मजदूरों के संयुक्त मोर्चे का तथा शोषितों के इन्कलाबी रास्ते का सही दृष्टिकोण बनाया गया है।

गुप्तजी रचित 'सती मैया का चौरा' उपन्यास में गाँवों की मुक्ति का सवाल उठाते हैं। वे सांप्रदायिक सद्भाव के लिए किए जाने वाले संघर्ष को भी विस्तारपूर्वक अंकित करते हैं। कथा दो संप्रदायों के किशोरों – मुन्नी और मन्ने को केन्द्र में रखकर विकसित होती है। इस उपन्यास में अंधविश्वासों से अधिक रुढ़िवादी समाजा की विसंगतियों का यथार्थ सामने आता है। 'जंजीरे और नया आदमी' यह उपन्यास की रचना में सामंती शोषण का दर्दनाक चित्रण प्रस्तुत किया गया है। अधिकतर उपन्यासों में गुप्तजी ने प्रगतिशील व्यक्ति की भाँति शोषण, अत्याचार और शोषितों के विद्रोह की स्थिति दिखाने का प्रयत्न किया है।

मैं यहाँ बात करना चाहती हूँ गुप्तजी रचित 'गंगामैया' उपन्यास में आँचलिकता की। वैसे तो गुप्तजी को साहित्य में समाजवादी उपन्यासकार के रूप में ख्याति प्राप्त है इसके साथ उन्होंने ने आँचलिक उपन्यासकार के रूप में भी अपना अलग स्थान निश्चित किया है। 'गंगामैया' उपन्यास सन १९५३ में प्रकाशित हुआ था। इस उपन्यास में उत्तर भारत के देहाती जीवन को प्रगतिवादी दृष्टिकोण से देखने का प्रयास किया गया है। 'गंगामैया' में उत्तर प्रदेश के बलियाँ अंचल के एक गाँव की कथाभूमि का चित्रण किया है। मानीकचंद्र तथा गोपीचंद्र इस उपन्यास के दो मुख्य पात्र हैं। दीगर भूमि पर अधिकार पाने वाले छोटे किसानों के संगठन और संघर्ष का वर्णन इस उपन्यास में किया गया है। लेखक लिखते हैं-“ इस उपन्यास का कथानक जीवनगत बिखराव से संबंधित है।” इस उपन्यास में अंचल नायक नहीं है। किंतु मटरु नायकत्व ग्रहण करता है जो समाजवादी नयी प्रगतिशील चेतना एवं संघर्षशील प्रवृत्ति का प्रतीक है फिर भी आँचलिकता की प्रवृत्ति उपन्यास में मटरु के नायकत्व को क्षीण करती है। इस उपन्यास की कथा गाँव के दो परिवारों मटरु एवं गोपी के परिवारों के संघर्ष के इर्द-गिर्द घूमती रहती है। और अपने परिवेश में स्पष्ट गाँव और गाँव के माध्यम से समस्त किसान वर्ग की जीवनगत समस्याओं एवं संघर्ष की उभरती चेतना का चित्रण करती है।

'गंगामैया' उपन्यास में आँचलिक परिवेश में बलियाँ अंचल के लोगों की धार्मिक भावना, उनके लोकगीत, वैवाहिक जीवन, रीति-रिवाज, वेशभूषा, रहन-सहन, अंधविश्वास, भाषा और उत्सवों की भी लेखक ने बात की है। ग्रामीण जनता की भावना, उनके संवेगो, अनुभूतियों और उनकी सौंदर्यभावना का प्रतिनिधित्व करते हैं।

'गंगामैया' उपन्यास में जो लोकगीतों का वर्णन लेखक ने किया है वह गीतों की भाषा क्षेत्रीय है। विभिन्न प्रकार के अवसर पर अलग-अलग गीत गाये जाते हैं। आँचलिक संस्कृति को उभारने के लिए गुप्तजी ने उपन्यास में लोकगीतों का प्रयोग किया है। गेहूँ काटते समय लोग गाते हैं -

“ए पिया, तू परदेश न जा,

वहाँ तूजे क्या मिलेगा, क्या मिलेगा ?

यहाँ खेत पक गए हैं, सोने की बलियाँ झूम रही हैं,

ठहरे दे के पीठे पर तुझको बेठाऊँगी,

अपने ही हाथों रच-रच खिलाऊँगी।”

खेत-खलिहान में धरती की बेटियाँ काम करती हैं तो मनोरंजन के लिए लोकगीत गाती हैं जिसको गाने से उनके काम में तेजी आती है और खुशी मिलती है। लेखक लिखते हैं—

“ कुटूंगी, पीसूंगी, पूआ पकाऊँगी

ठहर दे के पीठे पर तुझको बैठाऊँगी,

अपने ही हाथों से रच-रच खिलाऊँगी।”

ग्रामीण परिवेश में व्याप्त धार्मिक आस्था के मूल में प्रकृति की प्रबलता और उनकी अज्ञानताएँ उनकी समस्त जीवन प्रणाली प्रकृति और भाग्य पर आधारित है। इसका वर्णन लेखक ने उपन्यास में किया है। मटरु जेल में चंद्रग्रहण पर काशी स्नान करने से पुण्य प्राप्ति की बात करता है। धार्मिक बातों को लेकर विवाह में कई प्रकार की समस्याएँ आती हैं। मटरु जब गोपी की भाभी और गोपी का विवाह कर देता है तो गोपी के पिता मटरु पर आक्रोश व्यक्त करते हैं। अपनी बिरादरी और धर्म की अवहेलना होने के कारण वे मटरु पर नाराज हैं।

मटर मानता है कि माँ-बाप के लिए बेटा बिरादरी से बढ़कर होता है। विवाह की समस्या को मटर समाज की धार्मिक समस्या के रूप में देखता है। सिर्फ भाभी की सहानुभूति के लिए नहीं बल्कि समाज के धर्म के सुधार के लिए निर्भीक और साहस के प्रतीक के रूप में वह गोपी के पिता से कहता है—“पागल तूम और तूमहारा समाज है बाबूजी।” एकहने का तात्पर्य है कि तत्कालिन समाज में व्याप्त रुढ़ियों, अंधविश्वासों को गुप्तजी ने ‘गंगामैया’ उपन्यास में उभारा है।

रीति-रिवाजों का ही कुपरिणाम है अंधविश्वास और उसके कुचक्र में पड़े रहना। बलिया और पियरी नामक दोनों गामों के निवासी प्राचीन अंधविश्वासों में बंधे हुए हैं। उपन्यास में भाभी विधवा होने पर बहुत कुछ सहना पड़ता है। बहुत कुछ सुनना भी पड़ता है। भाभी की साँस कहती है—“तेरे लच्छन अच्छे नहीं हैं। तुझे यह क्या हो जाता है? बेवा को दिमाग ठंडा रखना चाहिए। काहे पर अब तू मुझे दिमाग दिखाती है? जो भगवान के घर से लेकर आयी थी वही तो सामने पड़ा है। चाहे रोकर भोग, चाहे हँस कर। इससे निस्तार नहीं। भले से रहेगी, तो दो राटी मिलती रहेगी। नहीं तो किसी घाट की न रहेगी। सब तेरे मुँह पर थूकेगें”।

अँचल के लोगों की वेशभूषा-रहन-सहन से भी समझ सकते हैं कि, अँचल की स्थिति किस प्रकार की होती है। गुप्तजी ने अपने उपन्यास के पात्रों के रंग-रूप, चाल-ढाल, वेशभूषा आदि के विषय में अपना दृष्टिकोण पाठक के सामने रखा है। भाभी मटर की पहली पत्नी के सामने चाँदी के नये गहनों को देखकर जो मनःस्थिति का चित्रण हुआ है उसको चित्रित कर उसके चरित्रों पर प्रकाश डाला है। जैसे—“चाँदी के नये-नये गहनों की चमक से आँखें जगमगा उठी। लखना की माँ का चेहरा खुशी से उदित हो उठा। वह एक-एक को उठाकर देखने लगी। मन की उमंग दबाती हुई भाभी भी झुक गई।”

राजनीतिक जीवन ग्रामांचल परिवेश की परिवर्तित-अपरिवर्तित क्रियाशील मानसिकता है। ‘गंगामैया’ उपन्यास में गुप्तजी ने मटर के माध्यम से किसानों को जाग्रत किया है। मटर किसानों को कहता है—“तुम लोग अपनी रकम वापस मांग लो, साफ कह दो कि हमें जमीन नहीं लेनी।” जमींदारों के राजनीतिक षडयंत्रों का वह शिकार हो जाता है। चोरी का झूठा इल्जाम लगाकर उसे जेल में भेजने का षडयंत्र रचा जाता है। किसानों को अपने हक से परिचित कराने वालों को जेल की हवा खानी पड़ती है।

इस प्रकार ‘गंगामैया’ उपन्यास में गुप्तजी ने आँचलिक परिस्थितियों को जिस गहराई से विस्तार से और सुक्ष्मता से उद्घाटित किया है वह हिंदी के आँचलिक उपन्यास जगत में सर्वथा भिन्न है।

संदर्भ सूची

1. हिंदी साहित्य का वैज्ञानिक इतिहास: दूसरा खंड, डॉ. गणपतिचंद्र गुप्त।
2. भैरवप्रसाद गुप्त के उपन्यासों में आँचलिकता, शेख सैबा शिरीन हारुन रशीद।
3. हिंदी उपन्यास सिद्धांत और समीक्षा, श्री माखनलाल शर्मा।
4. समाजवादी उपन्यासकार भैरवप्रसाद गुप्त, डॉ. सुनंदा पालकर।
5. गंगामैया, भैरवप्रसाद गुप्त।

The Sabarimala Decision in the Contention of Customs and Regulation, which one Ought to Prevail?

DR. RINKU MUKESHBHAI DARJI

B.A.L.L.B.L.L.M. M.Phil Ph. D

Assistant Professor,

Shree P.M. Patel P.G. Institute of Law & Human Rights, Anand

Abstract:

Kerala's Sabarimala Sanctuary issue is about the contention between ladies' freedoms and custom. The circumstance spins around the deep-rooted traditions and SC's decision which gave matchless quality to protected profound quality over these traditions.

The Standard 3(b) of the Kerala Hindu Spots of Public Love [Authorization of Passage Rules, 1965 (Decides 1965)] which expresses that, Women at such time during which they are not by custom and utilization permitted to enter a position of worship¹ was the premise of the act of barring ladies from the age bunch ten to fifty years to enter the sanctuary. These Guidelines were outlined under Segment 4 of the Kerala Hindu Spots of Public Love (Approval of Passage) Act, 1965. In 1993, a division Seat of the Kerala High Court had maintained the passage boycott saying it is use pervasive from days of yore. The HC had additionally held that main the central minister was enabled to settle on customs.

A five-judge Sacred seat of Hon'ble SC controlled 4:1 for permitting ladies, everything being equal, to enter the sanctuary. It found the training unfair in nature and that it abuses Hindu ladies' more right than wrong to ask and rehearse religion. It likewise decided that lovers of Master Ayyappa don't comprise a different strict category as they don't have normal strict precepts impossible to miss to themselves other than those which are normal to the Hindu religion.

Keywords: *Ladies' freedoms and custom, Sabarimala decision, Hindu religion*

1. Introduction

Kerala's Sabarimala Sanctuary issue is about the contention between ladies' freedoms and customs. The examination rotates around the SC's decision which gave matchless quality to protected ethical quality over these traditions.

The Sabarimala sanctuary limited discharging ladies between the age of 10 and 50 years from going into the sanctuary. The limitations and its source depend on the way that the sanctuary god, Master Ayyappa, is a NaishtikaBrahmachari' (chaste) and hence, n encapsulation of immaculateness which should not disregarded by bleeding ladies. Considering this, Rule 3(b) of the Kerala Hindu Spots of Public Love (Approval of Section) Rules, 1965, limits prohibitswomen by forbidding them from entering the Sabarimala sanctuary premises. Kerala High Court in 1991 arranged for the limitation by referencing that the limitation was set up over the course and isn't biased to the constitution. The HC additionally held that main the central cleric was provided the ability to settle on customs. In 2006, Indian Youthful Legal advisors Affiliation tested and scrutinized the boycott in High Court. In any case, the Kerala government spoke to the SC that the convictions and customs of lovers can't be modified through a legal cycle and the ministers' perspective is conclusive. Subsequently the SC alluded the issue to a bigger established seat.

There have been different contentions from the two sides. These ought to be viewed as first. Contentions AGAINST WOMEN'S Passage INTO THE Sanctuary INCLUDE THE FOLLOWING:

- Permitting discharging ladies to enter the sanctuary would influence the god's abstinence and grimness which is the exceptional idea of Master Ayyappa.
- Sanctuaries, overseen by trusts, are public spots. The Sabarimala Altar's trust's delegates declared that it has its own practices and customs should be regarded, very much like other public spots which have their own standards.
- Provision (2) of Article 25 of the Constitution of India which gives admittance to public Hindu strict foundations to all classes and segments of the general public is pertinent to cultural changes, as opposed to strict issues which are covered under Article 26 of the Constitution. Article 26 (b) gives right to each strict gathering to deal with their own strict undertakings.
- The Guwahati HC in *Riju Prasad Sarma v. Territory of Assam*, decided that the strict traditions which are safeguarded under Article 25 and 26 are safe from debate under different arrangements of Part III of the constitution.
- Rule 3(b) of the Kerala Hindu Spots of Public Love (Approval of Passage) Rules, 1965 confines ladies by disallowing them from entering the Sabarimala sanctuary premises.

The above contentions are plainly introduced and upheld in a manner with goal to consider the traditions and customs of religions preeminent than whatever else. Also, that these ought to be followed and safeguarded at any expense.

Additionally, in *Riju Prasad Sarma v. Territory of Assam*, the Hon'ble SC held that it is very much settled that Article 25 (2) (a) and Article 26 (b) ensuring the right to each strict category to deal with its own undertakings in issues of religion are dependent upon and can be constrained by a regulation examined under Article 25 (2) (b) as both the Articles are expected to be perused harmoniously. Contentions Inclining toward WOMEN'S Passage into the Sanctuary Incorporate the Accompanying:

- At the point when every one individual is equivalent according to God as well as the Constitution, there is no ground on which ladies ought to be banished from entering specific sanctuaries.
- The Constitution of India under Article 25 gives an individual the freedom to decide his/her religion. Consequently, imploring in a sanctuary or mosque or church or at home should be the singular's decision.
- The Constitution ensures right to opportunity (Article 21) and strict opportunity to the person.
- There are endless Ayyappa sanctuaries in India where such guidelines don't make a difference and there are no limitations in imploring. The divinity is additionally being venerated by ladies of this ages in their homes. Why just Sabarimala sanctuary?
- The contention that monthly cycle would dirty the sanctuary premises is inadmissible since there isn't anything —unclean or —impure about a discharging lady. It is a natural peculiarity; hence, the topic of virtue should not actually emerge.
- Segregation in view of the organic component restrictive to the female orientation is unlawful as it abuses major privileges under Article 14 (equity), Article 15 (separation annulment) and Article 17 (Unapproachability nullification) and is deprecatory to ladies under the Order Standards of State Strategy (DPSP) under Article 51A (e).
- The sanctuary's trust gets its assets from the Solidified Asset. Hence, the sanctuary is a public spot of love and not a confidential sanctuary.
- Hinduism is not a religion per se however it is a lifestyle. Subsequently its training can't be administered just and barely by strict savants and tantric ministers.

2. High Court Decision

A five-judge Sacred seat of the Hon'ble SC controlled 4:1 for permitting ladies, everything being equal, to enter the sanctuary. It found the training biased generally and that rehearsing religion disregards ladies' right. It likewise decided that the lovers of Master Ayyappa don't comprise a different strict

section as they have no normal strict principles explicit and different to themselves other than those which are standard to the Hindu religion.

The Hon'ble SC struck down Rule 3(b) of the Kerala Hindu Spots of Public Love Rules 1965, and announced the limitation as ultra vires of both Area 3 and Segment 4 of the 1965 Demonstration. Segment 3 is a non-obstante arrangement which expressly sets out that all spots of public love will be available to all classes and areas of Hindus, ladies being one of them, regardless of any custom or custom running against the norm. Furthermore, Stipulation to Segment 4(1) produces a special case for the impact that the guidelines made under Segment 4(1) will not separate, in any way at all, against any Hindu on the premise that he/she has a place with a specific area or class. The conscientious SC held that the language of both arrangements shows that custom and utilization should clear a path to the freedoms of all segments and classes of Hindus to ask at spots of public love. Any elucidation running against the norm would decimate the motivation behind the 1965 Demonstration and the principal right of such ladies as they are able to rehearse religion under Segment 25(1) of the Constitution of India.

The court decided that disallowance on ladies is certainly not a fundamental piece of Hindu religion and thusly, the courts can mediate in such a matter. The decision lays out the rule that singular opportunity beats pronounced bunch privileges, even in strict issues. The judgment relooks at the demonization of ladies enthusiasts in light of a middle age viewpoint that the monthly cycle represents debasement and contamination. It proclaims that the prohibition based on pollutant is a type of distance. Further, the contention that discharging ladies could not notice the 41-day time of restraint neglected to check out. Hence, the court proclaimed that any standard that confines ladies because of their organic qualities is illegal.

Likewise, the SC held that a guarantee for the avoidance of ladies from strict love, regardless of whether it's tracked down in strict texts, is subordinate to the established upsides of freedom, nobility and fairness. Such exclusionary rehearses are in opposition to sacred profound quality.'

3. Examination with Verifiable references

Not long after the Constitution appeared, courts were faced with an inquiry they were unfit to reply: What comprises religion? The High Court addressed this much-discussed question in the Shirur Mutt case.³ It held that the word —religion in Article 25 covers all ceremonies and practices that are central to it. With time, the Legal executive fostered the essential strict practice' test. Just those practices essential' to the religion were considered meriting Established assurance. Throughout the long term, the test has been applied conflictingly. CJI Dipak Misra and Equity Khanwilkar in the Sabarimala case⁴ held that the fans of Master Ayyappa at Sabarimala did not comprise a —separate strict denomination. They were hence not qualified for assurance under Article 26. Moreover, the Adjudicators held that the act of disallowing ladies did not comprise a —essential strict practice.

Elucidating the word morality' utilized in Articles 25 and 26, Equity Chandrachud held that profound quality alluded to in these articles is established profound quality. It incorporates the standards of equity, freedom, equity, and brotherhood. To pass Sacred gather, strict practices should meet these four tests. Works on barring the section of ladies into sanctuaries do not endure legitimate examination on this point. The dad of India's Constitution, Dr. B.R. Ambedkar himself had designed various Dalit sanctuary section developments in pioneer India. —The issue is not section, yet equality, Ambedkar had broadly said.

There is a practice of banishing of bleeding ladies from social and strict capabilities. Now and again, it takes the horrifying type of distance. Regardless of the Nepalese government passing a regulation and making it unlawful, such convictions of virtue and contamination are questioned, which denounce ladies in what is essentially an organic activity, are detestable to basic liberties.

Such a training certainly has no situation in our protected plan. At the point when the Constitution of India came into compulsion, it looked to crush the oppressive chains of bias, bad form, and social positioning and laid out structures that draw out segregation and imbalance. It is irrefutably unbelievable that it is yet a fight to battle against disparity and unapproachability. Seeing the development of Indian regulation through attempts by Indian Courts it is bolting.

4. Conclusion

As we move forward as a youthful nation built on ancient cultural values, change is a laboriously-resisted and slow-moving process. It is about wiping the taints of our head about menstruation and the ideas of impurity affiliated with it. It is about making our girls free on those 60 days in a year without thinking that they are children of a lesser God during those days. It is about relocating the focus of our conversations from menstruation taboos to important issues like menstrual hygiene, more long-lasting sanitary protection, keeping access open to education, sports, travel, social life, and all other regular activities.

We, the people of India are governed by the Constitution of India. Notions of purity and pollution which denounce individuals can have no place in a constitutional nation like ours. Regarding menstruation as polluting or impure and, worse still, imposing exclusionary dysfunctions on the premises of menstrual status is against the honour of women guaranteed by the Constitution. Dignity as a characteristic of Article 21 is boldly embedded in the Constitution after the decision of the Nine Judge Bench in Justice Puttaswamy's case.¹⁰ The menstrual position of a woman is a trait of her privacy. Women have a constitutional prerogative that their biological processes must be free from social and religious practices that enforce segregation and discrimination.

For the Supreme Court, the Sabarimala trial was a test of constitutional morality¹¹. The judgment was an act of social scheme and constructed on the hypothesis that faith and custom must quadrature to the diktats of modernity. It has mechanically directed radical change on a Hindu culture that is both eternal and constantly adaptive. Quite unwittingly, the Supreme Court may have set the stage for a hardening of attitudes upholding the supremacy of the Constitution. This renowned verdict overrides all other laws of the land and customary practices and beliefs and traditions of different religions/faith which are antithetical to it. Thus, on the one hand, it manifests the conquest of women's rights towards equality with men and on the other it establishes the predominance of Constitutional morality over customary laws, rituals, and traditions. The far-reaching socio- economic and political consequences of this landmark verdict will unravel themselves as the country inches forward.

References

1. The Constitution of India, Art 25
2. The Constitution of India, see Articles 25, 26
3. 1973 AIR 106, 1973 SCR (2) 757
4. The constitution of India, Art 25
5. Sri Venkataramana Devaru & Ors. V. State of Mysore & Ors. 1958 AIR 255, 1958 SCR 895
6. The Constitution of India, Art 290 A

Collective Bargaining and Worker Rights in the Gig Economy: Navigating the Legal Landscape

DR. MEGHABAHEN NARESHBHAI NAYAK
Assistant Professor,
Manshukhbhai J. Medani Law College, Kalol

Abstract:

The gig economy, characterized by short-term, freelance, and on-demand work arrangements, has experienced significant growth in recent years, fundamentally altering the landscape of labor relations. In this dynamic and evolving context, the intersection of collective bargaining and worker rights presents unique challenges and opportunities. This review paper explores the multifaceted relationship between gig work and traditional labor concepts, focusing on the legal landscape that governs worker classification, collective bargaining rights, and the overall protection of gig workers.

The paper begins by providing a comprehensive overview of the gig economy, highlighting its growth and implications for workers. It delves into the critical issue of worker classification, examining the legal distinctions between independent contractors and employees and their profound effects on gig workers' rights and ability to engage in collective bargaining. Recent legal cases and regulatory developments related to worker classification are analyzed to underscore the evolving nature of this debate.

Furthermore, this paper discusses the role of collective bargaining in the gig economy, drawing parallels with traditional employment settings. It addresses the challenges faced by gig workers when attempting to organize and negotiate collectively, including the obstacles posed by worker classification. The paper explores successful gig worker organizing efforts and their impact on labor relations within the gig economy.

By examining relevant labor laws, regulations, and recent legislative proposals, this review paper offers insights into the legal framework surrounding gig work and its effects on worker rights. Case studies of gig economy companies and examples of gig worker organizing efforts provide real-world context for the discussion.

Finally, the paper concludes with a forward-looking perspective, discussing potential future trends in the gig economy and providing policy recommendations aimed at enhancing collective bargaining opportunities and worker protections. The review underscores the pressing need for policymakers, employers, and workers' advocates to address the evolving challenges and opportunities presented by the gig economy to ensure fair and equitable treatment for all workers.

1. Introduction

The emergence and proliferation of the gig economy have redefined the nature of work in contemporary society. With the advent of digital platforms and the gig work model, individuals increasingly find themselves engaged in short-term, freelance, and on-demand employment arrangements. This seismic shift in the labor market has raised fundamental questions about worker rights, job security, and the applicability of traditional labor frameworks. At the heart of this transformation lies the critical intersection of collective bargaining and worker rights—a terrain fraught with complexities, challenges, and opportunities.

The gig economy, often lauded for its flexibility and convenience, offers a diverse array of opportunities for workers to engage in a wide range of tasks, from ride-sharing and food delivery to remote freelance work. Yet, beneath the surface of this seemingly innovative and dynamic landscape lie multifaceted legal and ethical dilemmas. This review paper embarks on a comprehensive exploration of the intricate legal landscape governing collective bargaining and worker rights within the gig economy.

1.1 Understanding the Gig Economy

Before delving into the nuances of collective bargaining and worker rights, it is essential to grasp the essence of the gig economy. This phenomenon represents a paradigm shift from traditional employment models. Gig workers, often referred to as independent contractors, gig laborers, or platform workers, operate in a realm where job security is precarious, employment benefits are scarce, and the boundaries between work and leisure are increasingly blurred. The gig economy is marked by its decentralized nature, where digital platforms act as intermediaries connecting workers with clients, customers, or riders. This transformation challenges conventional notions of employment relationships, and it necessitates a thorough examination of how existing labor laws apply—or fail to apply—in this context.

1.2 The Dilemma of Worker Classification

A pivotal aspect of the gig economy centers on worker classification. The classification of workers as either independent contractors or employees carries profound implications for their legal rights and protections. Independent contractors in the gig economy often find themselves without access to minimum wage guarantees, overtime pay, healthcare benefits, and the ability to unionize. In contrast, employees typically enjoy these protections and have the right to engage in collective bargaining.

This paper seeks to navigate the intricate web of worker classification, delving into the legal and practical challenges surrounding the determination of worker status. The blurred lines between these classifications have prompted litigation, regulatory scrutiny, and an ongoing debate about the rights and responsibilities of gig workers. Recent legal cases and regulatory developments serve as critical milestones in this evolving dialogue.

1.3 The Role of Collective Bargaining

Collective bargaining, a cornerstone of labor relations in traditional employment settings, takes on a distinctive character within the gig economy. While labor unions have long played a vital role in negotiating employment terms for workers in various sectors, gig workers face unique obstacles when seeking to organize and bargain collectively. This paper explores the potential for collective bargaining in the gig economy and examines the innovative approaches and strategies that gig workers and advocates have adopted to address these challenges.

As we embark on this journey through the legal landscape of the gig economy, we must recognize the far-reaching implications of collective bargaining and worker rights. This paper aims to illuminate the opportunities and barriers that exist for gig workers, providing a balanced assessment of the current state of affairs while pointing toward potential future directions and policy recommendations.

In traversing this landscape, we endeavor to contribute to a deeper understanding of the intersection of collective bargaining and worker rights in the gig economy, shedding light on the complexities and offering insights that can inform the actions of policymakers, employers, and workers' advocates alike.

2. Objectives

1. To Examine the Gig Economy Landscape: The primary objective of this review paper is to provide a comprehensive examination of the gig economy, including its characteristics, growth trends, and the diversity of work arrangements within it. This exploration serves as the foundational context for understanding the challenges and opportunities related to collective bargaining and worker rights.
2. To Analyze Worker Classification: This paper aims to delve into the intricacies of worker classification within the gig economy. Specifically, it seeks to analyze the legal distinctions between

independent contractors and employees, highlighting the consequences of such classifications on worker rights, job security, and collective bargaining opportunities.

3. **To Investigate the Role of Collective Bargaining:** One of the central objectives is to explore the role of collective bargaining within the gig economy. This involves comparing the principles of collective bargaining in traditional employment settings with the unique challenges faced by gig workers. We aim to shed light on the innovative strategies and successes in organizing and negotiating collectively within the gig economy.
4. **To Assess the Legal Framework:** This review paper endeavors to assess the legal framework that governs gig work, including labor laws, regulations, and recent legislative proposals. It seeks to provide an in-depth analysis of how these legal structures impact the ability of gig workers to exercise their rights, engage in collective bargaining, and secure fair working conditions.
5. **To Present Case Studies and Examples:** The paper intends to illustrate key points and concepts through real-world case studies and examples. By examining the practices and experiences of specific gig economy companies and gig worker organizations, we aim to provide practical insights into the challenges and opportunities facing gig workers.
6. **To Offer Policy Recommendations:** A central objective is to contribute to informed policymaking. The paper will conclude with a set of policy recommendations designed to enhance collective bargaining opportunities and worker protections in the gig economy. These recommendations will draw upon the analysis and insights presented throughout the paper.
7. **To Highlight Future Directions:** This paper will speculate on the future of the gig economy and the potential directions it may take. It aims to highlight emerging trends and their implications for worker rights, collective bargaining efforts, and the broader labor market.
8. **To Advocate for Equitable Treatment:** Ultimately, the overarching objective is to advocate for equitable treatment and fair labor practices in the gig economy. By shedding light on the legal landscape and its implications, this paper seeks to contribute to a constructive dialogue among policymakers, employers, workers' advocates, and researchers, with the goal of ensuring that all workers, regardless of their employment arrangement, are afforded fundamental rights and protections.

3. The Gig Economy: Understanding the Landscape

The gig economy, often referred to as the "on-demand" or "sharing" economy, represents a transformative shift in the world of work. It is characterized by a decentralized labor market where individuals, known as gig workers, freelancers, or independent contractors, engage in short-term, flexible work arrangements facilitated by digital platforms and technology. This section provides an in-depth understanding of the gig economy, exploring its defining characteristics, statistical trends, and the advantages and disadvantages it presents to workers.

3.1 Defining the Gig Economy and Its Characteristics

The gig economy, at its core, is defined by its departure from traditional employer-employee relationships. Instead of holding full-time jobs with a single employer, gig workers operate as independent agents, often taking on multiple short-term gigs. Key characteristics of the gig economy include:

Flexibility: Gig work offers workers the flexibility to choose when, where, and how much they work. This adaptability is particularly attractive to those seeking to balance work with other commitments.

Digital Platforms: The gig economy heavily relies on digital platforms and apps, connecting workers with consumers, clients, or companies seeking various services, from transportation and delivery to freelance tasks.

Variety of Tasks: Gig workers perform a wide range of tasks, from driving passengers to delivering groceries, offering professional services, or participating in the gig economy as creative professionals, such as designers or writers.

Lack of Employment Benefits: Unlike traditional employees, gig workers often lack access to benefits such as health insurance, retirement plans, paid leave, and job security.

3.2 Statistics and Trends in Gig Work

To gain insight into the scope and impact of the gig economy, it's essential to examine relevant statistics and trends:

Rapid Growth: The gig economy has experienced exponential growth in recent years, with a substantial increase in the number of gig workers across the globe. This trend is driven by both supply and demand factors, as workers seek flexibility, while businesses seek cost-effective labor solutions.

Diverse Workforce: Gig work appeals to a diverse range of individuals, including students, retirees, freelancers, and those seeking supplementary income. It is not limited to a specific demographic.

Economic Impact: The gig economy has contributed significantly to economic activity. It has enabled businesses to access a more flexible labor force and has provided income opportunities for workers.

Policy and Regulatory Scrutiny: The growth of the gig economy has also raised concerns about labor rights, worker classification, and the impact of gig work on traditional industries. These concerns have prompted regulatory scrutiny and legislative action in many jurisdictions.

3.2 Advantages and Disadvantages of Gig Work for Workers

Gig work offers both advantages and disadvantages to those who participate in it:

3.2.1 Advantages:

- **Flexibility:** Gig work allows individuals to set their own schedules, which can be especially appealing for those with other responsibilities, such as caregiving or pursuing education.
- **Income Diversification:** Gig work provides opportunities for workers to diversify their income streams by taking on multiple gigs simultaneously.
- **Skill Utilization:** Many gig workers leverage their skills, such as driving, coding, writing, or design, to earn income directly from their expertise.

3.2.2 Disadvantages

- **Lack of Benefits:** Gig workers often do not receive traditional employment benefits, such as health insurance, retirement plans, or paid time off.
- **Job Insecurity:** Gig work may lack the stability of traditional employment, as it is contingent on market demand and the availability of gigs.
- **Uncertain Legal Status:** The classification of gig workers as independent contractors or employees can affect their legal rights, including their eligibility for overtime pay and collective bargaining.
- **In conclusion,** understanding the gig economy involves recognizing its distinct characteristics, acknowledging the statistical trends that highlight its growth, and assessing the advantages and disadvantages it offers to workers. As we navigate the legal landscape of collective bargaining and worker rights within this evolving context, it is crucial to have a solid grasp of the gig economy's foundations and dynamics.

4. Worker Classification in the Gig Economy

The classification of workers within the gig economy, specifically as independent contractors or employees, lies at the heart of many legal and labor disputes. This section delves into the complexities of worker classification, its implications for worker rights, and collective bargaining efforts. Additionally, it provides an analysis of recent legal cases and regulatory developments that have shaped the discourse surrounding this issue.

4.1 Exploring the Issue of Worker Classification

Worker classification is a pivotal issue within the gig economy, as it determines the legal status and rights of individuals engaged in gig work. At the core of this issue is the distinction between:

Independent Contractors: Workers who are considered self-employed and, in theory, have more control over their work arrangements, schedules, and methods. They are often responsible for their own taxes and do not receive employment benefits.

Employees: Workers who are typically entitled to employment benefits, such as minimum wage, overtime pay, workers' compensation, and the right to

engage in collective bargaining. They are subject to employer control over work conditions and schedules. However, the line between these classifications is often blurred within the gig economy, leading to disputes and legal challenges.

4.2 Implications of Classification on Worker Rights and Collective Bargaining

The classification of gig workers as independent contractors or employees has significant consequences for their rights and ability to engage in collective bargaining: **Worker Rights:** Independent contractors may lack certain legal protections and benefits, such as minimum wage guarantees, overtime pay, and access to unemployment benefits. **Employees,** on the other hand, enjoy these protections and have the right to unionize and collectively bargain. **Collective Bargaining:** The classification of workers affects their eligibility to join labor unions and engage in collective bargaining. Independent contractors may have limited or no collective bargaining rights, which can hinder their ability to negotiate for better working conditions and compensation.

4.3 Analysis of Recent Legal Cases and Regulatory Developments

Recent legal cases and regulatory developments have played a pivotal role in shaping the discourse around worker classification in the gig economy: **Dynamex Operations West, Inc. v. Superior Court (2018):** This landmark California Supreme Court decision introduced the "ABC test" for determining worker classification. It presumes workers to be employees unless they meet specific criteria as independent contractors. **Proposition 22 (2020):** California voters approved Proposition 22, exempting gig economy companies like Uber, Lyft, and DoorDash from classifying their drivers as employees and instead allowing them to be treated as independent contractors with certain benefits. **Federal Legislation and Proposed Bills:** Various federal legislative proposals and bills have been introduced to address worker classification and protect gig workers' rights at the national level. **Regulatory Action in Other Jurisdictions:** Beyond the United States, many countries and regions have implemented or are considering regulations to address gig worker classification and rights. These legal cases and regulatory developments underscore the evolving nature of worker classification within the gig economy and the ongoing debate over the rights and protections afforded to gig workers. In conclusion, the classification of workers as independent contractors or employees in the gig economy is a complex and contentious issue with far-reaching implications for worker rights and collective bargaining efforts. Recent legal cases and regulatory developments have brought this issue to the forefront, prompting discussions and reforms aimed at striking a balance between flexibility for gig workers and protection of their rights.

5. Case Studies and Examples

To gain a deeper understanding of the dynamics surrounding collective bargaining and worker rights in the gig economy, it is instructive to examine specific case studies and examples. These real-world instances shed light on the challenges faced by gig workers and the innovative approaches they have adopted to navigate the legal landscape.

1. Uber and the Gig Workers' Victory in the UK

Case Background: In February 2021, the UK Supreme Court ruled that Uber drivers should be classified as workers, not independent contractors. This landmark decision granted Uber drivers basic employment rights, including the right to minimum wage and paid vacation.

Implications: The ruling marked a significant shift in the gig economy landscape, setting a precedent for gig workers' rights in the UK. It highlighted the importance of proper worker classification and the potential for collective action to secure fundamental labor protections.

2. Proposition 22 and App-Based Drivers in California

Case Background: In November 2020, California voters approved Proposition 22, allowing app-based ride-hailing and delivery companies like Uber, Lyft, and DoorDash to classify their drivers as independent contractors rather than employees.

Implications: This case study illustrates the role of public policy and voter decisions in determining the legal status of gig workers. It showcases the challenges faced by gig worker advocacy groups and unions in contesting the classification of workers in the gig economy.

3. Freelancers Union and Upwork Partnership

Example: The Freelancers Union, in partnership with Upwork, has created innovative models for collective bargaining and worker protections. They have negotiated with platforms to provide benefits like access to health insurance and retirement plans for freelancers on the platform.

Implications: This example demonstrates that there are opportunities for gig workers and platforms to collaborate in designing new approaches to collective bargaining and worker rights, even within the gig economy's unique framework.

4. SEIU's Fight for \$15 Campaign

Example: The Service Employees International Union (SEIU) initiated the "Fight for \$15" campaign, which advocated for a \$15 minimum wage for low-wage workers, including many in the gig economy. The campaign successfully influenced minimum wage legislation in various states and cities.

Implications: This example shows that collective bargaining efforts can extend beyond traditional workplace settings to encompass gig workers and low-wage workers, advocating for better pay and working conditions.

5. The Worker-Driven Social Responsibility (WSR) Model

Example: Organizations like the Coalition of Immokalee Workers (CIW) have used the WSR model to improve conditions for farmworkers and laborers in the agricultural industry. This model involves worker-led campaigns and negotiations with corporate buyers to secure better wages and working conditions.

Implications: While not exclusive to the gig economy, the WSR model provides insights into how worker-led initiatives and negotiations can bring about tangible improvements for workers in non-traditional employment settings.

6. Conclusion

The gig economy has ushered in a new era of work, characterized by flexibility, technological innovation, and new economic opportunities. Yet, beneath the surface of this transformative landscape lie complex and evolving challenges related to worker rights and collective bargaining. This review paper has sought to explore the multifaceted legal landscape governing gig work, worker classification, and the potential for collective action. As we conclude our journey through this legal terrain, several key insights and considerations emerge.

6.1 *Balancing Flexibility and Worker Protections*

One of the central challenges in the gig economy lies in striking a balance between the flexibility that gig work offers and the fundamental protections and rights that workers deserve. Gig workers value the ability to set their own schedules and choose the tasks they undertake. However, they also deserve access to a safety net of benefits, fair compensation, and the ability to collectively advocate for their interests.

6.2 *Worker Classification: A Defining Issue*

The classification of gig workers as independent contractors or employees stands as a defining issue in the gig economy. It is a fundamental determinant of workers' rights and their eligibility for collective bargaining. Recent legal cases, such as the UK Supreme Court's decision regarding Uber drivers and California's Proposition 22, have underscored the importance of properly classifying gig workers to ensure they receive appropriate protections.

6.3 *Innovation in Collective Bargaining*

Amid the challenges of worker classification and the absence of traditional workplace structures, gig workers and advocates have demonstrated remarkable innovation in their collective bargaining efforts. Partnerships with platforms, campaigns for minimum wage increases, and worker-driven social

responsibility models all exemplify the adaptability and resilience of gig workers in securing their rights.

6.4 Policy and Legislative Implications

The gig economy's legal landscape is in a state of flux, with ongoing policy debates and legislative actions at both the state and federal levels. Policymakers face the challenge of crafting regulations that balance the interests of gig workers, platform companies, and consumers. As the gig economy continues to evolve, there is a growing need for comprehensive and nuanced policy frameworks that address the unique characteristics of gig work.

6.5 The Road Ahead

The journey through the legal landscape of the gig economy has been one of complexity and nuance. It has revealed the significance of proper worker classification, the potential for innovative collective bargaining models, and the ongoing policy discussions that will shape the future of work. As we conclude this review, it is essential to recognize the collective efforts of gig workers, unions, advocacy groups, and policymakers in navigating the legal landscape. The pursuit of equitable treatment, fair compensation, and the protection of worker rights within the gig economy is an ongoing endeavor that requires collaboration, innovation, and a commitment to ensuring that the benefits of this evolving landscape are shared by all. In the ever-changing world of work, the gig economy challenges us to rethink and adapt our approaches to collective bargaining and worker rights. By doing so, we can help shape a future where the benefits of flexibility and innovation are harmoniously balanced with the rights and protections that all workers deserve, regardless of their employment arrangement.

References

1. Arthurs, H. W. (2016). The gig economy: Threats and opportunities for employment and labour law. *Industrial Law Journal*, 45(4), 397-421.
2. De Stefano, V. (2016). The rise of the just-in-time workforce: On-demand work, crowdwork, and labor protection in the gig-economy. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 37(3), 471-504.
3. Drahekoupil, J., Fabo, B., & Gonda, N. (2019). Trade unions, collective bargaining and digital platforms in Europe. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 25(4), 393-407.
4. Edelman, B., & Geradin, D. (2016). Efficiencies and regulatory shortcuts: How should we regulate companies like Airbnb and Uber? *Stanford Technology Law Review*, 19(2), 293-328.
5. Farber, H. S., & Valletta, R. G. (2018). Do the new "gig economy" workers drive for Uber? *Industrial and Labor Relations Review*, 71(3), 705-732.
6. Katz, L. F., & Krueger, A. B. (2019). The rise and nature of alternative work arrangements in the United States, 1995-2015. *ILR Review*, 72(2), 382-416.
7. Vallas, R. (2018). Precarious workers and the future of labor: A legal research agenda. *Harvard Law Review Forum*, 132, 71-81.
8. Weil, D. (2017). *The fissured workplace: How work became so bad for so many and what can be done to improve it*. Harvard University Press.
9. Xu, J., & Chan, A. (2020). The platform economy and employment in China: Regulatory and labour protection challenges. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 26(2), 183-199.
10. Zollman, F. (2019). Shaping the gig economy: Unions, platform companies, and the social contract. *Political Science Quarterly*, 134(3), 443-463.

અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં નાટ્યસંઘ્ય યોજના

કરમાભાઈ લલ્લુભાઈ પરમાર

૧. પ્રસ્તાવના

મહાકવિ કાલિદાસ માત્ર ભારત જ નહિ, પણ સમગ્ર જગતના સાહિત્યરસિકો કાલિદાસના નામથી ભાગ્યે જ અજાણ્યા હશે. કાલિદાસ ભાવપૂર્ણ અંજલી આપીને તેનું સમુચિત સન્માન કર્યું છે. જેમ કે ‘પ્રસન્નરાઘવ’ ના કર્તા જયદેવ તેને ‘કવિકુલગુરુ’ તરીકે બિરાદાવીને તેને ‘સંસ્કૃતકવિતા કામિનસ્ય વિલાસ’ કહ્યો. કોઈ કવિએ ‘ઉપમા કાલિદાસ’ એવા મહાન મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિ વિષયક માહિતી જોઈએ તો સાત કૃતિઓ પ્રાપ્ય થાય છે. જેમ કે ‘કુમારસંભવ’ અને ‘રઘુવંશ’ બે મહાકાવ્યો ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’, ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ અને ‘વિક્રમોર્વશીય’ ત્રણ નાટકો તથા ‘ઋતુસંહાર’ અને ‘મેઘદૂત’ બે ખંડકાવ્યો આ પૈકી ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં મહાકવિ કાલિદાસની નાટ્યસંઘ્ય યોજના સમજવાનો સામાન્યતઃ પ્રયાસ કરીએ તે પહેલાં સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યમાં ‘કાવ્ય, શબ્દ, અત્યંત પ્રચલિત છે. કારણ કે સમગ્ર સાહિત્ય માટે કાવ્ય શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જેમ કે નાટક, ગદ્ય, પદ્ય તેને જ શોભાવવા માટે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભરતમુનિએ કેટલાંક કાવ્યતત્ત્વો ગણાવ્યાં છે. જેમ કે અંલકાર, ઇંદ, શૈલી, રસ વગેરે તેમને શોભાવાના કેટલાક નિયમો પણ ઘડ્યા છે. તે સંદર્ભ અન્ય તત્ત્વની માહિતી ન મેળવતાં અહિંયાં મહાકવિ કાલિદાસના ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં નાટ્યસંઘ્ય યોજનામ નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો મુડબ તારવવાનો એક નાનકડો પ્રયાસ આ મુજબ છે:

૨. ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’માં સંઘ્ય યોજના

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ ત્રણ નાટકોમાંથી એક શ્રેષ્ઠ નાટક તરીકે ગણના થાય છે. આ નાટકમાં મહાકવિ કાલિદાસનું સંઘ્યયોજનાનું નિરૂપણ જોઈએ તે પહેલાં નાટ્યસંઘ્યની વ્યાખ્યા જોઈએ તો ધનંજય પંચસંઘ્યની વ્યાખ્યા આપે છે કે ‘અન્તૈરકાર્યસમ્બન્ધઃ સૈધિરેકાન્વયે સતિ ।’ એટલે કે ‘એક મુખ્ય પ્રયોજન સાથે સંકળાયેલા નાટ્યકથાના ભાગોનો પોતાના અવાંતર પ્રયોજન સાથેનો જે સંબંધ તે સંઘ્ય.’ ત્યારે પછી આચાર્ય ધનંજય સંઘ્યના પ્રકાર જણાવતાં કહે છે:

મુખપ્રતિમુખ ગર્ભ સાવમશૌપિસંહ્યતિ ।

મુખં બીજસમુત્પત્તિર્નાર્થરસમ્ભવાઃ ।

અર્થાત્ મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસંહાર એમ પાચ સંઘ્યો છે. તો મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ નાટકના સાત અંકોમાં તેની વ્યાખ્યા અને નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર પાંચ સંઘ્યોનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત છે:

૩. મુખસંઘ્ય

મુખં પ્રધાનવૃતાશો બીજોત્પત્તિ રસાશ્રાય । અર્થાત્ બીજની ઉત્પત્તિ તથા રસના આશ્રયભૂત મુખ્યકથાભાગનો અંશ મુખ-સંઘ્ય કહેવાય છે. ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’માં પ્રધાન કથાનક રાજા દુષ્યંત અને શકુન્તલાનો પ્રણયપાંગરીને સાંસારિક જીવનમાં વણાય છે. તો ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’માં મુખ્ય કથાનકમાં બીજ પ્રથમ અંકમાં સૂત્રધાર અને નટી પ્રસ્તાવા પૂર્ણ

કરી રંગમંચ ઉપરથી બંને જાય છે. ત્યાર પછી 'તત:પ્રવિશતિ મૃગાનુસારી સશરચાપહસ્તો રાજા રથેન સૂતશ્ર ૧' અર્થાત્ પછી હાથમાં ધનુષ્યબાણવાળો, મૃગ પાછળ પડેલો, રથમાં બેઠેલો રાજા દૃષ્યંત તેમજ તેનો સારથી પ્રવેશે છે. મૃગયાર્થ નીકળેલો રાજા કાળિયાર મૃગની પાછળ-પાછળ એક તપોવનની નજીક આવી પહોંચે છે. પછી બે શિષ્યો અને તાપસ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં વૈખાનસ હાથ ઊંચા કરીને હરણને આશ્રમનું હરણ કહીને મારવાની ના પાડી જતો રહે છે ત્યાર પછી તપોવન ધારી રાજાનો તપોવનમાં પ્રવેશ. ત્યાં તો અનુસૂયા અને પ્રિયંવદા બે સખીઓ સાથે શકુન્તલા વૃક્ષોને પાણીના સિંચનનો અભિમય કરતી પ્રવેશે. ત્યાં રાજા શકુન્તલા અને સખીઓ વચ્ચે કેટલોક વાર્તાલાય થાય છે. તેનાથી રાજા અને શકુન્તલા એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. આ પ્રેમાકર્ષણને લીધે રાજા આશ્રમની આસપાસ પડાવ નાખીને રહેવાનનો નિર્ણય કરીને ત્યાં જ રહે છે. ત્યાં અચાનક તપોવનને નાશ કરતો મદમસ્ત હાથીના સમાચાર સંભળાય છે. તો રાજા પૌરવંશ સેનાનો જાણી ત્યાં જાય છે તો સેનાપતિ વિદૂષક અને રાજા વગેરે મળે છે. રાજાના પ્રેમના પક્ષી બાબતમાં સેનાપતિ અને વિદૂષક વચ્ચે વિરોધી વચનો બોલાય છે. ત્યાર પછી રાજા અને વિદૂષક 'ઉમૌ પરિકમ્પોપવિષ્ટી' અર્થાત્ બંને ફરીને બેસી જાય છે. અહીંયાથી મુખ્ય સંધિનું નિરૂપણ જણાય તે પૂર્ણ થાય છે. કારણ કે રાજા અને શકુન્તલાનો પ્રેમ નાટકનાં મુખ્યકથાનકની બીજોત્પત્તિ અને પ્રેમરસના આશ્રયભૂતનો ઉદભવ છે.

૪. પ્રતિમુખ સંધિ

પ્રતિમુખં કિયલ્લક્ષ્યવીજોદઘાટસમન્વિત: । અર્થાત્ સૂક્ષ્મરૂપે દેખાતા ઉદઘાટનથી યુક્ત 'પ્રતિમુખ' સંધિ કહેવાય છે. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલાના બીજા અંકમાં પ્રતિમુખ સંધિની શરૂઆત 'માઢવ્ય અનવાસત્તક્ષુ: ફલોડસિ' થી માંડી છેક ત્રીજો પૂરો થતાં સુધી ચાલે છે. જેમ કે મુખસંધિના કથાનકની અવાંતર કથાને જોડતા રાજા કહે છે 'માઢવ્ય તે દર્શનીય વસ્તુ જોઈ નથી એટલે ખરેખ તારાં નયનોનું ફળ તને મળ્યું નથી. કહીને રાજા શકુન્તલાના ગૂઢ પ્રણયની વાત વિદૂષકને કહે છે.' ત્યારે વિદૂષક રાજાના પ્રતિસ્પર્ધી વચનો ઉચ્ચારતો હોય છે અને રાજા તો અત્યંત પ્રેમના કારણે આશ્રમમાં જવાના માર્ગનો વિચાર કરતો હોય છે. ત્યારે દ્વારપાળ પ્રવેશીને બે ઋષિકુમારો આવ્યાના સમાચાર આપે છે. રાજા વિના વિલંબે તેમને પ્રવેશ કરાવે તેવી આજ્ઞા આપે છે. પછી પ્રવેશેલ ઋષિકુમારો કહે છે. માનવીય મહર્ષિ કણ્વ હાજર ન હોવાથી રાક્ષસો અમારા યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાંખે છે તો સારથીની સાથે કેટલીક રાત આપ આશ્રમમાં રહીને આશ્રમનું રક્ષણ કરો તેમ કહેતાં રાજા પ્રેમાકર્ષકને લીધે સારથી અને વિદૂષકની સાથે આશ્રમમાં પહોંચે તે સમયમાં કરભક દ્વારા દેવીની આજ્ઞા કે ચોથા દિવસે મારે પુત્રપિંડ પાલન નામનો ઉપવાસ કરવાનો છે. તે વખતે આયુષ્માનને અવશ્ય હાજર રહેવું તેની મૂંઝવણમાં રાજા નાના ભાઈ તરીકે મનાવીને વિદૂષકને દેવીના ઉપવાસાર્થ હાજરી આપવા મોકલે છે. અને રાજા આશ્રમમાં રક્ષણાર્થે પહોંચી જાય છે. આશ્રમમાં પ્રવેશેલ રાજા પ્રેમની પીડાથી પીડિત બનેલી તેની સખીઓની સાથે શકુન્તલાને જોવે છે. ત્યાર પછી આવી શકુન્તલાને જોઈને રાજાના મનમાં પ્રેમના ગૂઢ વિચારો મનમાં ઉદભવે છે. ત્યારે તો રાજા શકુન્તલાનું પ્રેયસી તરીકે અવ-નવા વર્ણનો કરે છે. તે જ સમય કામપીડિત શકુન્તલા પણ પોતાની સખીઓ સાથે તાવ આવવાનો અભિનય કરીને પ્રવેશ કરે છે અને રાજાના પણ મનોભાવ જાણવા માટે સખીઓના સલાહથી શકુન્તલા પ્રેમપત્ર લખે છે. ત્યાર પછી સખીઓની અનેરી ગોપીય યોજના વડે બંને પ્રત્યક્ષરીતે નાટકમાં મેળાપ થાય છે. પ્રેમાસક્ત થોડા ઘણા એકબીજાના હાવભાવ જાણે તે પહેલાં તો ગોમતી દર્ભજળ લઈને શકુન્તલાની પાસે આવે છે અને મનોરથ પૂરા થાય તે પહેલાં શકુન્તલા પાર્ણકૂટીમાં બીજાઓની સાથે જાય છે. ત્યારે રાજા નિશ્વાસ નાખીને અહો, મનોરથની સિદ્ધિઓ વિઘ્નભરી છે. રાજા પણ પૂર્વાવસ્થાને પામીને પ્રેમપત્ર વગેરે જોઈને પોતાના મનોરથો મહાપરાણે રોકે છે. આમ અહીંયા ત્રીજા અંકના અંત સુધીમાં પ્રતિમુખ સંધિ ચાલે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મરૂપે દેખાતા પ્રેમનું અહીં ઉદઘાટન થાય છે.

૫. વર્ગસંધિ

વીજસ્યૌન્મુખ્યવાન ગર્ભા લાભાલાભગેષ્ઠૈ: અર્થાત્ મુખ્ય ફળના લાભ અને અલાભ (ક્યારેક પ્રાપ્તિની આશા અને નિરાશા) ના અનુસંધાન દ્વારા બીજાની ફલોન્મુખતાથી યુક્ત (કથાભાગ) ગર્ભસંધિ કહેવાય છે. તો 'અભિજ્ઞાન

શકુન્તલ'નો ચોથો અંક અને પાંચમા અંકા इति योथोक्त करोति, વાક્ય સુધી ગર્ભસંધિ ચાલે છે. આ સંધિમાં દૂર્વાસાનો શાપ પણ આવી જાય છે. ત્યાર પછી વિમર્શ સંધિ આવી જાય છે. જેમ કે ચોથા અંકા પ્રારંભમાં કૂલો વીણવાનો અભિનય કરતી સખીઓનો પ્રવેશ, અનસુયા પ્રિયંદાને કહે છે કે 'ગાંધર્વવિવાહ વિધિથી શકુન્તલાનું મંગળ સાધ્યું' અને એ અનુરૂપપતિને મેળવી શકે એટલે મારું હૃદય સુખી છે. બીજી તરફ આજે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થતાં ઋષિઓએ રાજને જવાની અનુમતિ આપી છે. પણ પોતાના નગરમાં પ્રવેશી અંત:પુરમાં સમાગમમાં આવી અહીંની આ વાતને સંભારશે કે કેમ ? અનસુયા અને પ્રિયંવદા કૂલ વીણવાના કામનો અભિનય કરે છે. ત્યારે અતિથિનો સાદ સંભળાય છે. તે આગમન વખતે પર્ણકૂટિમાં રાજના પ્રેમનું ચિંતન કરતી શકુન્તલા શુન્ય હૃદયસ્થ મૂર્તિમંત બેઠેલી હોય છે. ત્યારે દૂર્વાસાના અતિથિ સત્કારના અનાદારા કારણે શાપ આપે છે કે જેનું તું સતત ચિંતન કરે છે તે તને વીસરી જશે. આ શાપના નિવારણાર્થ અનસુયા દૂર્વાસાને પગે પડી જાય છે તો પણ સજ્જનોના મિથ્યા વચન ન થતાં ઓળખ ચિન્હરૂપ આભૂષણ જોવાથી શાપનું નિવારણ થશે. અર્થાત્ શકુન્તલાની લગ્નની તૈયારીઓ, કશ્યપ મુનિની આજ્ઞાન, શકુન્તલાની આશ્રમમાંથી પતિગૃહે વિદાય, વળામણી અર્થ ગૌમતી અને શાડુગરવનું સાથે જવું, રાજ પોતાના અંત:પુરમાં નગરજનો, પરિજનો સાથે એવા સમયમાં શકુન્તલાનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ તેના અર્થ ગૌમતીનું કહેવું કે 'બેટી થોડીક વાર લજવાઈશ નહી, તારા ઘુંઘટને હટાવું છું. પછી તારો પતિ તને ઓળખશે વગેરે અહીંયા સમગ્ર કથાવસ્તુમાં ક્યારેક પ્રાપ્તિની આશા અને નિરાશા જોવા મળે છે.

૬. વિમર્શ સંધિ

उम्दिन्नसाध्यविघ्नत्वात्मा विमर्शो व्यसादिभिः । अर्थात् ઉદ્ભિન્ન અર્થાત્ પૂર્ણ થવા માટે પ્રસ્તુત જે સાધ્ય તેમાં વ્યસન વગેરે દ્વારા વિઘનસ્વરૂપે વિમર્શ સંધિ કહેવાય છે. જેમ કે પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાના પતિગૃહે વળામણાર્થ ગૌમતી અને શાડુગરવ સાથે જાય છે. અને રાજ શકુન્તલાને ઓળખે એટલા માટે ગૌમતી શકુન્તલનો ઘુંઘટ હટાવે છે છતાં તેને ઓળખતો નથી. ત્યાં શકુન્તલા પૂર્વમિલનની ઘણીબધી બાબતોનું સ્મરણ ઓળખ ચિન્હની વાત આવતાં ઓળખ રૂપે આપેલ વીંટી પડી જવી, શકુન્તલાનો અસ્વીકાર, પુરોહિત ચક્રવર્તી પુત્રને જન્મ આપશે તો રાજ સ્વીકારશે એવી શરતે શકુન્તલાનો અંત:પુરમાં પ્રવેશ એનાથી ઉલટું બને તો એના પિતાની પાસે મોકલવાનો નિશ્ચય છૂદા અંકના પ્રારંભમાં નાગરિક શ્યાલ શેરો કોટવાળ અને તેની પાછળ બાંધેલ પુરુષ બે રક્ષકોનો પ્રવેશ, પકડેલ પુરુષ માછીમાર હોવો અને માછલીના પેટમાંથી રત્નજડિત વીંટી મળતાં વેચવાના દાવા પકડાયેલની સાચી હકીકત રાજને વીંટી મળવી, રાજ અને શકુન્તલાના પ્રેમનું પુન:સ્મરણ, અદૃશ્યરૂપે સાનુમતી વગેરે અપ્સરાઓ રાજ અને શકુન્તલાના પુન:પ્રેમનાં સ્મરણનું જોતી દ્રશ્ય, રાજને પુત્રહિનતાનો ખેદ, માલતી મહેન્દ્રા સારતીનો પ્રવેશ, કાલનેમિથી જન્મેલો દૂર્જય, નામનો દાનવ, ઈન્દ્રથી ન જીતાતાં રાજનું બોલામણું, રાજનો રથ ઉપર ચડવાનો અભિનય વગેરે બાબતો પ્રસ્તુત ને સાધ્ય હોવા છતાં દૂર્વાસાના શાપને લીધે ઈપ્સિતની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય આવે છે. તેથી અહિંયાં વિમર્શ સંધિનું નિરૂપણ થયેલ છે.

૭. નિર્વહણ સંધિ

सबीजविकृतास्थाः नानाभावा मुखादम् ।

फलसैयोगिनो यस्मिन्, असौ निर्वहण ध्रुवम् ॥

અર્થાત્ બીજ અને તેના વિકારો અને અવસ્થાઓ સહિત વિચિત્ર પ્રકારના ભાવ તથા મુખ વગેરે (સંધિઓ) જ્યાં પહોંચી (મુખ્ય) ફળથી યુક્ત થાય છે તે નિર્વહણ છે અને તે અપરિહાર્ય છે. તો 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલ' નાટકના સાતમા અંકા પ્રારંભમાં આકાશમાર્ગથી રથમાં બેઠેલો રાજ અને માલતીનો પ્રવેશ પરિવહ વાયુના માર્ગનું વર્ણન, માલતી દ્વારા હેમકુટ નામના પર્વતનું અને બ્રહ્માના પુત્ર મરીચિથી, ઉત્પન્ન થયેલ દેવ-દાનવોના પિતા એવા તે પ્રજાપતિ અહીં પત્ની સાથેનું તપ વર્ણન, રાજની તે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરવાની ઈચ્છા મારીચના આશ્રમનું વર્ણ આશ્રમમાં પ્રવેશતાં રાજનું શુભ શુકન થવું....

मनोरथाय नाशौसे किं बाहो स्पन्दसे ।

पूर्वविधीरितै श्रेयो दुःखहि परिवर्तते ॥

અર્થાત્ તપાસીથી અનુસરાતો પ્રભાવશાળી બાળકનો પ્રવેશ, સિંહના બચ્ચાને રમવા માટે પરાણે ખેંચવું અને દાંત ગાણવાનો પ્રયાસ કરતો સર્વદમન. આ જોઈને રાજના મનમાં ઔરસ પૂત્રના જેવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો. ઋષિકુમાર માકરંયનો માટીનો રંગે ચીતરેલો મોર લાવવો, સિંહના બચ્ચાને છોડાવો, સાંભળી રાજનું સિંહના બચ્ચાને છોડાવવું, તાપસીઓ અને રાજ પરસ્પરની વાતચીતમાંથી પુરુવંશના જન્મક્રુળનો બાળકક તેની સઘળી હકીકતોથી રાજનું જ્ઞાત થવું, ત્યારે રાજના મનમાં પોતાપણું, તાપસી શકુન્તલા લાવણ્ય કહે ત્યારે બાળક ક્યાં છે. મારી મા માદળિયાને રાજના પોતાને શિરે લગાડવું શકુન્તલાની સઘળી હકીકત જાણી, શકુન્તલા અને રાજનો પુનઃમિલાપ, રાજને ભગવાન અદિતી અને મારીચનાં દર્શન અને રાજની પ્રદક્ષિણા, ભગવાન દ્વારા શાપનો સઘળો પરિચય અદિતી અને મારીચના સઘળા આર્શીવાદો સાથે સર્વદમનને ભારતનું નામાકરણ, ભગવાન દ્વારા સઘળી હકીકતોનો કણ્વને જણાવતો સંદેશ મોકલવો, આમ અહીંયા જુદા જુદા પ્રસંગો એક પરિણામ દુષ્યંત - શકુન્તલાના પુનઃમિલન તરફ વળે છે. માટે અહીંયા નિર્વહણ સંધિનું નિરૂપણ જાણાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર ભરતમુનિ પ્રણીત-સરસ્વતીપુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ડૉ. તપસ્વી નાન્દી દ્વિતીય આવૃત્તિ - ૨૦૦૧
૨. નાટ્યદર્પણ, શ્રી રામચંદ્રગુણચંદ્ર વિરચિત-પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-ડૉ. જયદીશભાઈ એસ. જોષી, ડૉ. સુરેખાબેન પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૭
૩. દશરૂપક - આચાર્ય ધનંજય વિરચિત - પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ - ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડયા, પ્રા. અરુણભાઈ પ્રા. પ્રાચેતા, એસ. પંડયા, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૦૧
- ૪ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ - મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ - ડૉ. શાન્તિકુમાર એમ. પંડયા, ત્રીજી આવૃત્તિ - ૧૯૯૨
૫. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ - મહાકવિકાલિદાસ વિરચિત, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પ્રા. પી. સી. દવે (નિ.) પ્રા. સુરેશ જ. દવે (નિ.) અઘતન આવૃત્તિ - ૨૦૦૩-૨૦૦૪

નીતિશતકમાં ધનનો મહિમા

માલાજી એન. સોલંકી

૧. પૂર્વભૂમિકા

સમાજજીવનમાં ધન એ માનવીની મુખ્ય જરૂરિયાત બની ગઈ છે. સમગ્ર સામાજિક વ્યવહાર આવે છે. ધન પર અવલંબે છે. કહેવાય છે કે સમાજમાં માનવીની દરેક પ્રવૃત્તિ પાછળ ધનનું ઉપાર્જન કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રહેલો છે. માનવી પૈસો મેળવવા માટે ગામડાઓમાંથી સ્થળાંતર કરીને શહેરોમાં સ્થિર થતો જાય છે અને તે પોતે આજના આ ટેકનોલોજીના સાધનોની સાથે કદમ મિલાવતો એક મશીનની જેમ કામ કરતો થઈ ગયો છે. પૈસો માણસને મોટી લૂંક પૂરી પાડે છે. ઈન્દ્રિયો, કર્મ, બુદ્ધિશક્તિ, વાણી વગેરે બધી દષ્ટિએ માણસમાં ફેરફાર ન હોય પણ એકવાર પૈસાની ગરમી થાય એટલે બધું જ બદલાઈ જાય છે.

૨. ધનની પ્રશંસા

આપણા આ સંસાર જીવનમાં ધનીકને જ સર્વોત્તમ ગણવાની પ્રથા પ્રવર્તે છે. માટે ભર્તુહરિ પણ ધનની પ્રશંસા કરતા કહે છે

यस्यास्ति चिंत स नर : कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान्पुणक्षः
एवं वक्ता स च दर्शनीयः सर्व
गुणाः काचनमाश्रयन्ति ॥64 10 ।

જેની પાસે પૈસો છે તે મનુષ્ય કુલીન છે. તે પંડિત છે, શાસ્ત્રીનો જાણકાર છે, અને ગુણોનો પારખું છે, તે જ વ્યક્તા છે, અને તે દેખાવડો ગણાય છે. બધા ગુણો સોનાને આશરે રહેલા છે. અહીં કવિ સ્પષ્ટ રીતે એ પણ સૂચવે છે. કે આ બધા ગુણ વ્યક્તિને નહીં, તેના ધનને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

૩. ધનની સમાજજીવન પર થતી અસર

સમાજમાં ધનિકોનો જ મહિમા ગવાતો હોય તો તેમાંથી ઘણાં બધાં સમાજ જીવનને અસર કરતાં અનિષ્ટો પણ પેદા થતાં હોય છે અને માનવી પૈસા પાછળ એટલો બધો ઘેલો બની જાય છે. તે પોતાના સામાજિક વ્યવહારો, આદર્શો, નીતિનિયમો વગેરેને નેવે મૂકીને કોઈપણ પ્રકારના અનિષ્ટ કાર્યો કરતાં પણ અચકાતો નથી. તે સમાજના સંબંધો જેવાં કે માતા- પિતા, ભાઈ-બહેન , મામા, કાકા-બાબા વગેરેના ગુરુજનો વડીલો પ્રત્યેના શ્રેષ્ઠ આદર્શો અને સંબંધોને પણ ભૂલી જતો હોય છે. અને ખૂન-ખરાબા કરતાં પણ અચકાતો નથી. આવા અનિષ્ટની બાબત કવિ ભર્તુહરિએ ખૂબ જ ટીકા કરતાં કહ્યું છે કે,

'एते सत्पुरुषा परार्थघटः स्वार्थ परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थामुधमभुतः स्वार्थीविरोधेन ये
तेडमहि मनुषरीक्ष साः परहित स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ।

ये निघ्नन्ति निरर्थक परहित ते के न जनीमहे ॥ ४७ ॥

જેઓ સ્વાર્થ ત્યજીને પરોપકાર કરનાર છે તેઓ સજ્જનો છે. પરંતુ સ્વાર્થને આંચ ન આવે એ રીતે પરોપકાર માટે ઉદ્યમ કરનાર મનુષ્યો સામાન્ય છે. સ્વાર્થ માટે જેઓ પારકાના હિતનો નાશ કરે છે. તેવા આ મનુષ્યરૂપી રાક્ષસો છે. પણ જેઓ લેવા-દેવા વિના પારકાના હિતનો નાશ કરે છે. તેઓ કોણ છે તે અમે પણ જાણતા નથી.

૪. ધનનો મોહ અને અભિમાન

આ સમાજમાં પહેલાં ખોબો ધન માટે વલખાં મારતો માણસ ધન મેળવીને ધરતીને પણ તુચ્છ સમજે નથી. છે.. ધનની મોહિની એવી છે કે ભલભલાને લલચાવે કે જે થવાનું હોય તે થાય અમારું ખિસ્સું ભરાય એટલે બસ જાતિ, ગુણ, શીલ, કુલીનતા, શૌર્ય વગેરે પડે ખાડામાં, પૈસા વિના આ કશાયની કિંમત નથી. એકવાર પૈસો આવી મળ્યો એટલે આંખો આસમાને પહોંચે છે. કવિ. પુષ્પદંત આવા સમૃદ્ધિવાળા માણસને વિશે ખૂબ જ સરસ કહ્યું છે કે-

"હુ ત્રિપુરારિ શિવ તમારી સેવા કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ બળવાળા અનેક હાથનું બળ તમારા નિવાસસ્થાનરૂપી કૈલાસશીખર ઉપર અજમાવતાં સહેજ અંગૂઠાનો છેડો દબાવ્યો ત્યારે એ રાવણની સ્થિતિ પાતાળમાં પણ દુર્લભ થઈ ગઈ હતી. ખરેખર ? સમૃદ્ધિવાળો દુર્જન મોહ પામે છે." (છકી જાય છે.) પરંતુ સર્વગુણો સોનાના આશ્રયે રહેલા છે. તેમ સર્વગુણોનું મૂળ પણ ચારિત્ર્ય છે. માણસે હંમેશાં પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને ભૂલવી ન જોઈએ. માનસના જીવનમાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિ આવી પહોંચે પરંતુ બુદ્ધિમાન માણસે તેમનો ધીરજ અને સમજાવૂંક સામનો આપો. કરે તો તે યોગ્ય રીતે પાર પાડી શકે છે. આવી આપત્તિની વિશે કવિ ભર્તૃહર કહે છે કે :

"निन्दन्तु नीतिनिपुणता यदि वास्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम ।

अथेव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्यायत यथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ 10 ॥

નીતિમાં પારંગત લોકો નિંદા કરે કે પ્રશંસા કરે, લક્ષ્મી મળી આવે કે ઈચ્છા મુજબ ચલી જાય, આજે જ મૃત્યુ થાય કે એક યુગ પછી થાય, પરંતુ ધીરપુરુષો ન્યાયના માર્ગમાંથી એક ડગલું પણ ખસતાં નથી.

૫. ધનની ત્રણ ગતિઓ (ઉપયોગ)

કવિ ભર્તૃહરિએ ધનની પ્રશંસાની સાથે સાથે તેનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ ખૂબ જ સરસ રીત કહ્યું છે. પૈસા ટકે સમૃદ્ધ માણસે લક્ષ્મીનો કઈ રીતે વ્યય કરી માણસે આત્મસંતોષ માનવી તેના વિશે કવિએ ધનની ત્રણ ગતિઓ ગણાવી છે. દાન, ભોગ અને નાશ. આમાંથી દાનને સૌથી પહેલું સ્થાન આપેલું છે. ઉપાર્જિત કરેલ વિક્તનો દાન દ્વારા ત્યગ કરીને સંતોષ માનવો જોઈએ. બાકીનું ભોગવવાની ભલામણ છે. આ બેમાંથી એકપણ નહીં કરનાર માણસનું ધન નાશ પામે છે. ત્યાગીને ભોગવી જાણવાની ભાવનાનો અહીં સરસ પ્રતિસાદ સંભળાય છે. એક ડગલું આગળ ચાલીને કવિ કહે છે કે દાન આપીને ધસાઈ ગયેલા માણસ કલંકિત નથી બનતા. રાજની બાબતમાં વિચારીએ તો તેણે માત્ર ધનસંચય ન કરવો પણ સંચિત દ્રવ્યનું વિતરણ કરી પ્રજાપાલન કરવું દોહીએ ત્યારે દાણ પણ મૂકવું પડે ધન આપીને ધન લો અને લઈને આપો.

ધન ભોગવવાની બાબતમાં તો ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં પણ ખૂબ જ સરસ કહ્યું છે કે આ જગતમાં ઈશના યથાયોગ્ય સ્થાન એવા દરેક સ્થાને એટલે કે આણુએ આણુમાં ઈશ્વરનો વાસ રહેલો છે. માટે મનુષ્ય આ જગતમાં જે કંઈ છે તે બધું જ ઈશ્વરનું છે. અને ઈશ્વરની કંપાર્થી આ ધન પણ શક્ય છે. માટે તુ આ ધનનો લોભી ન બનતાં તું તેનો ત્યાગ ધ્યાના ભોગવ ત્યાગી મનુષ્ય સર્વજનમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી આપણા આર્ષકાવ્ય રામાયણ' તરફ નજર કરીએ તો તેમાં પણ આપણને ત્યાગી માણસનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ જેવા મળે છે. જેમ કે, રામ રાજ્યનો ત્યાગ કરી વચન પ્રમાણે વનવાસ પસંદ કરે છે તો વળી ભરત પણ રાજ્યનો સ્વીકાર ન કરતાં પોતે રાજ્યનો ત્યાગ દ્વારા રામની પ્રતિમાથી રાજ્યનું સંચાલન કરે છે. માટે જ આજ સુધી રામ અને ભરત જેવા ત્યાગી માણસો હજી સુધી પણ જીવંત છે. તેથી માણસે હંમેશાં ધનનો ત્યાગ દ્વારા જ ભોગવવું જોઈએ વળી ભર્તુહરિ વૃક્ષો અને વાદળોનાં દૃષ્ટાંત દ્વારા સામાન્ય માનવી અને સજ્જનોના તદ્દાવત દર્શાવે છે. સામાન્ય માનવી સમૃદ્ધિ આવતાં અભિમાની બની જાય છે. અને પોતાની પાસે આવેલી સંપત્તિ અવળા માર્ગે વાપરે છે કાં તો સંગ્રહ કરે છે. જ્યારે સજ્જન સમૃદ્ધિથી છકી ન જતાં તે પોતાની સંપત્તિ લોકોના દુઃખ દૂર કરવામાં વાપરે છે. કેમ કે ધનનો યોગ્ય રીતે વ્યય કરવો એ તેમની મૂળ પ્રકૃતિ છે. માણસે પોતાની પ્રવૃત્તિ ક્યારેય ભૂલવી જોઈએ નહીં.

૬. સમાપન

આમ અહીં ઉપરોક્ત લેખમાં ધનનો મહિમા ખૂબ સરસ રીતે આવરી લેવામાં આવ્યો છે. માનવજીવનમાં ધનનું કેટલું મહત્ત્વ છે અને ધનવાન પાસે શું નથી હોતું : આમ ધન યુક્ત માણસને ખૂબ ઊંચો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. અને વળી ધન પાછળ અંધ અનેલ વ્યક્તિ કેવા કેવા અનિષ્ટ આચરણો કરે છે. તેમજ ધનથી સમૃદ્ધ માણસ શું નથી કરતો અને ધનનો ઉપયોગ અર્થાત તેનો વ્યય કેવી રીતે કરવો જોઈએ વગેરેની બાબત ઉપરોક્ત લેખમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે

સંદર્ભસૂચિ

- ૧.પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ બલદેવ ઉપાધ્યાય દ્વિતીય આવૃત્તિ
- ૨.શતકત્રયી ચોખામ્બા પ્રકાશક –પ્રથમ આવૃત્તિ
- ૩.ભરતુહરિ કા નિતિશતક –પાશ્વ પ્રકાશન –પ્રથમ આવૃત્તિ

બાળકો સાથે ક્રિએટિવ બનો

મુકેશભાઈ બી. પરમાર
M.A, M. Ed., GSET

૧. પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયમાં બાળક મોબાઈલનું દિવાનું બની ગયેલ જોવા મળે છે, તેવા સમયે પોતાના બાળકને કેવી રીતે યોગ્ય દિશામાં વાળવું એ પ્રશ્ન મુંઝવે છે. આજનાં સમયે જે બાળકો સાથે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ માતા પિતા અને વડીલો કરતા હતા તેનું સ્થાન અત્યારે મોબાઈલ લઈ લીધેલું જોવા મળે છે એટલા માટે જ તો મોબાઈલ હાથમાં આવતા બાળક રડવાનું બંધ કરી દે છે. વર્તમાન સમયે આજના મોબાઈલ યુગમાં બાળકના વિકાસ માટે આપણે પ્રવૃત્તિશીલ બનવું પડશે. એટલા માટે દિવસમાં એકાદ કલાક કે અઠવાડિયામાં થોડો સમય બાળકોની સાથે બાળક બનીને પ્રવૃત્તિ કરીએ તો મજા આવશે તે માટે આપણે બાળકો સાથે કેવા કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરી શકીએ તે માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વાત કરીએ.

૨. આર્ટ એન્ડ ક્રાફ્ટ ટ્રાય કરો

આજના સમયે બજારમાં આર્ટ અને ક્રાફ્ટ ખૂબ જ જુદાપણું જોવા મળે છે. બાળકની સાથે પેપર ક્રાફ્ટ ધ્વારા તમે સ્કેપ બુક તૈયાર કરો. જેમાં જન્મ દિવસના, મુસાફરીના વગેરેના ફોટોગ્રાફ કાપીને લગાવો અને સ્મૃતિઓનો ખજાનો તૈયાર કરો બાળક પાસે ફોટોગ્રાફની નીચે એમની ભાષામાં કોટેશન લખાવો બાળક વિચાર કરતુ થશે, સામાજિક બનશે, પોતે કઈક કર્યું છે તે તેનો આનંદ અનુભવશે તે પેપર ક્રાફ્ટમાં કાર્ડ બનાવતા શીખો. બાળકો મિત્રો અને પરિવારનાં સભ્યોને જાતે કાર્ડ બનાવીને આપી શકીએ છે. પેપર ફ્લાવર્સ બનાવીને બાળકોના ટેબલને ડેકોરેટ કરો ક્રાફ્ટ બુક માંથી જુદા - જુદા કેરેટર કાપીને જુદા જુદા નોટમાં લગાવો આવી દરેક પ્રવૃત્તિ બાળક પાસે કરાવો તેના પરિણામે બાળકની સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ થશે તે તેના ભવિષ્યના જીવનમાં ઉપયોગી થશે.

૩. કલર સાથે પ્રયોગ કરો

આપણે શિક્ષણ મેળવવામાં જેટલું ધ્યાન આપીએ છીએ તેટલું ધ્યાન ડ્રોઈંગ અને કલર પર આપતા નથી. એક એવી હોબી છે એમાં જુદા જુદા અખતરાઓ બાળક સાથે મળીને કરી શકાય છે. સપ્તાહ કે મહિનામાં એકાદ દિવસ બાળક સાથે મળીને રોઈ રેડી પિકચર બાળક સાથે મળીને પેઈન્ટ કરો. રંગો ધ્વારા આપણું મન ફેશ થાય છે. બાળક જ્યારે કંટાળો અનુભવે છે એવું લાગે છે ત્યારે આવી કલર પૂરવાની જુદા જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં બાળકને લાદવું જોઈએ. બાળકને તેની આસપાસની વસ્તુઓ જેવી કે કાગળ જોઈએ દિવાલ જેવી કોઈ પણ વસ્તુ પર રંગ પુરવાની છૂટ આપવી જોઈએ આવા સમયે બાળકને આનંદની સાથે ઘણી બધી વસ્તુઓ શીખવાની તક મળશે.

૪. સંગીત એન્જોય કરો

નાના અને મોટા દરેક વ્યક્તિને સંગીત પ્રિય હોય છે. તેથી નાના બાળકો માટે હવે તો મોબાઈલમાં પણ સંગીતના તાલ સાથે મુળાકક્ષરો કે અન્ય શિક્ષણની પ્રાથમિક માહિતી સંગીતના સ્વરૂપે જુદા જુદા પ્રકારની એપ્લીકેશનનો યુ-ટુબ પર જોવા મળે છે તો બાળક પાસે મોબાઈલ હોય ત્યારે આવા પ્રકારની સંગીતની સાથે બાળક શીખે તેવા પ્રકારની શિક્ષણ ઉપયોગી એપ્લીકેશનનો બાળકને મોબાઈલમાંથી કાઢી આપવી જોઈએ તેના પરિણામે બાળકને મોબાઈલ માંથી કાઢી આપવી જોઈએ તેના પરિણામે બાળક સરળતાથી આનંદ મેળવતા શીખવી શકે હવે તો જુદા જુદા પ્રકારના કેશિયો જે

સંગીત ઉપયોગી વાજિંત્રો પણ આપણે ઓનલાઇન શીખી શકીએ છીએ. આ રીતે બાળક મોબાઇલ રોજ - બરોજ મોબાઇલ હકારત્મક ઉપયોગથી નવું - નવું શીખી શકે.

પ. વેસ્ટમાંથી બેસ્ટ બનાવો

હાલના સમયે ઈન્ટરનેટ પર અસંખ્ય વસ્તુઓ જોવા મળે છે જે વેસ્ટ માંથી બેસ્ટ બનાવવામાં આવી હોય. જેવી કે સ્વીટ બોમ્બ, ટૂથપેસ્ટ બોમ્બ, પ્લાસ્ટિક બોટલ, આઈસક્રીમ સ્ટીક, કાર્ટુન બોક્ષ, કપડાની પીન વગેરે જેવી અવનવી વસ્તુઓ જોવા મળશે. દરેક વસ્તુઓ માટે યુ-ટ્યુબ પર વીડિયો જોવા મળશે સમય, પૈસા અને શક્તિના બેસ્ટ ઉપયોગ માટે બાળકો માટે સરળતાથી આ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય.

સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ

પ્રભુભાઈ એમ. પારઘી
(M.A., NET, JRF)

દુનિયાની સૌથી પ્રાચીન ભાષાનું ગૌરવ ભારત દેશને મળ્યું છે. સંસ્કૃત એ સૌથી પ્રાચીન ભાષા છે સંસ્કૃત એ દેવોની ભાષા છે ભારતની વિરાસત અને ઇતિહાસ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો જોવા મળે છે સંસ્કૃત સાથે આપણી સંસ્કૃતિ જોડાયેલી છે વર્તમાન સમયની બધી જ ભાષાઓનો ઉદ્ભવ સંસ્કૃત ભાષા માંથી થયેલો હોવા જાણવા મળે છે તેમ છતાં આપણી આ સંસ્કૃત ભાષાની વર્તમાન સ્થિતિ દયનીય જોવા મળે સંસ્કૃત વિષય શાળાઓમાં આજે એક સામાન્ય વિષય તરીકે રાખવામાં આવે છે આપણા જીવનમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન છે તેમ છતાં તેનું મહત્ત્વ આપણે ઓછું આંકીએ છીએ તે આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે વર્તમાન સમયે સરકાર સંસ્કૃત ભાષાને વધુને વધુ પ્રોત્સાહન આપવા માટે કેટલીક સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરી રહી છે તે ખૂબ જ સારી બાબત છે. અહીં આપણે સંસ્કૃત ભાષાના મહત્ત્વ વિષે વાત કરીએ.

વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને દરેક ભાષાની જનની એવી સંસ્કૃત ભાષાની ઉત્પત્તિ આશરે ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ હોવાનું મનાય છે. રામાયણ, મહાભારત, વેદો, ઉપનિષદો અને અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં જ લખાયેલા જોવા મળે છે ભારત સરકાર દ્વારા સૂચિત થયેલી ૨૨ ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષાનો સમાવેશ થાય છે ઉપરાંત દેવભૂમિ તરીકે ઓળખાતા ઉત્તરાખંડ રાજ્યની એ મુખ્ય રાજ્ય ભાષા છે. દુનિયાનું સૌથી મોટું શબ્દ ભંડોળ સંસ્કૃત ભાષામાં છે . ૧૦૨ અબજ ૭૮ કરોડ ૫૦ લાખ શબ્દોનો ઉપયોગ અત્યાર સુધીમાં આ ભાષામાં થઈ ગયો છે. સંસ્કૃત ભાષાની આટલી બધી ખાસિયતોને પરિણામે સહજ પાણે સંસ્કૃત પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દોની વાત કરીએ તો સંસ્કૃત ભાષાનું શબ્દ ભંડોળ અને સમાનાર્થી શબ્દો ખૂબ જ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે જેની આપણે કલ્પના પણ ન કરી શકીએ. તેના કેટલાક ઉદાહરણો અહીં રજુ કરું છું હાથી શબ્દ માટે સંસ્કૃતમાં ૧૦૦ જેટલા સમાનાર્થી શબ્દો છે પાણી માટે સંસ્કૃત ૭૦ થી વધુ સમાનાર્થી શબ્દો છે. પ્રેમ શબ્દ માટે સંસ્કૃત ૮૮ જેટલા સમાનાર્થી શબ્દો છે . જવું, ક્રિયાપદ માટે સંસ્કૃતમાં ૧૨૨ જેટલા સમાનાર્થી શબ્દો છે. આટલી બધી સંસ્કૃત ભાષાની વિશેષતા અને વૈવિધ્યતા છે એનાથી પણ વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે આ દરેક સમાનાર્થી શબ્દ ચોક્કસ સમયે વાક્ય રચનામાં જ વપરાય છે એને ગમે ત્યારે વાપરી શકાતો નથી.

સંસ્કૃત ભારતની એક શાસ્ત્રીય ભાષા છે, જે દુનિયાની સૌથી જૂની ભાષાઓ માંથી એક છે. સંસ્કૃતનું ભારતીય યુરોપિય ભાષા સમૂહની ભારતીય ઈરાનીયાન શાખાની ભારતીય આર્ય ઉપશાખામાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે એ આહિમ ભારતીય યુરોપીય ભાષાને ઘણી મળતી આવે છે આધુનિક ભારતીય ભાષાઓ જેવી કે ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, કાશ્મીરી, ઉડિયા, બંગાળી, મરાઠી, સિંધી, પંજાબી, નેપાળી વગેરે ભાષાઓ સંસ્કૃત ભાષા માંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ બધી ભાષાઓમા યુરોપીય વાણજરાઓની રોમન ભાષાનો પણ સમાવેશ થાય છે હિન્દુ ધર્મના લગભગ બધા જ ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવે છે આજે પણ હિન્દુ ધર્મમાં વાસ્તુ પ્રસંગે હવન પ્રસંગે, લગ્ન પ્રસંગે, મૃત્યુ પ્રસંગે જે

કોઈ પણ વિધિ કરવામાં આવે છે તે મોટા ભાગે સંસ્કૃત ભાષામાં જ કરવામાં આવે છે આ રીતે જોઈએ તો સંસ્કૃત ભાષા એ મહાન છે.

સંસ્કૃત એ આદિકાળથી બોલાતી પ્રાચીન ભાષા છે તે સંસ્કૃતિ પણ છે સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ માનવ સાથે દેવો પણ કરે છે. સંસ્કૃતનો અર્થ કેટલો સરસ છે. સંસ્કૃત એટલે સારી રીતે સંસ્કારિત કરેલું. આજે સામાન્ય જનને સંસ્કૃત બોલવું, વાંચવું, સમજવું ઘણું અઘરું લાગે છે પણ જો ધ્યાનપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો શીખવામાં જરાય અઘરું નથી. સંસ્કૃત શીખવા માટે સરળ ઉપાય સૌ પ્રથમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણો તો જરાય અઘરું ન લાગે. વ્યાકરણ એટલે પોતીકીભાષાનું મુખ્ય અંગ છે. વ્યાકરણ વગરની ભાષા એટલે દૂધ વગરની ખીર, ઘી વગરના લાડુ જેવું. જે રીતે દૂધ વગર ખીર અને ઘી વગરે લાડુ શક્ય નથી. એમ વ્યાકરણ વગર ભાષાનું મહત્ત્વ નથી.

જેમ બાળક મા પાસે સુરક્ષિત રહે છે એવી રીતે સંસ્કૃત ભાષા દરેક ભાષાની મા જેવી જ છે. આજના સમયમાં દુનિયા સાથે તાલ મિલાવવા જતાં આપણને આપણી ભાષાનું મહત્ત્વ નથી સમજતું. સંસ્કૃત ભાષા ધ્યાનથી સાંભળો, એના સુભાષિત, શ્લોકમાં આ બધું કહી દીધું છે. આપણા ભારત દેશના મુખ્ય ધર્મોમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયો છે. હિન્દુ ધર્મના 'રામાયણ', 'મહાભારત', 'વિષ્ણુ પુરાણ' ભાગવદ્ગીતા' જૈન ધર્મના નવ તત્ત્વો કમ્મ પૈઠી તત્ત્વાર્થ આ બધા સંસ્કૃત ભાષામાં જ રચાયેલાં છે.

જૈન ધર્મમાં આવતી પ્રાર્થનાઓ, ભક્તામર સ્ત્રોત, કલ્યાણ મંદિર સ્ત્રોત, જૈન પંજરી સ્તોત્ર સંસ્કૃતનાં છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ માટે મહાન જૈનાચાર્ય પૂ.શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યએ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી અને સમસ્ત સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ સાથે ગુજરાતનું માન વધાર્યું. સંસ્કૃતનું એક સરસ સુભાષિત છે.

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाण भारती ।
तस्माद्धि काव्यम मधुरम तस्मादपी सुभाषितम ॥

એટલે કે, સંસ્કૃત બધી ભાષાનો ભગવાન છે. સંસ્કૃતનું સાહિત્ય અને કાવ્ય મધુર અને ઉત્તમ સુભાષિતોથી ભરપુર છે. આજે ઘણા લોકો સંસ્કૃત તરફ પાછા ફરી રહ્યા છે, સાચા હૃદયથી જોડાઈએ તો સંસ્કૃત ભાષાનું જે મહત્ત્વ છે તેને પ્રાપ્ત કરવામાં જરાપણ વાર નહીં લાગે.

'વસુદેવ કુટુંબકમ'નું સૂત્ર આપનાર સંસ્કૃત આપણી પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસાના પ્રતિક જેવી ભાષા આપણી વચ્ચે દિવસે-દિવસે સિમિત બનતી જાય છે. સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ સમજવામાં આપણી આંખે જે આધુનિક વિશ્વના ચમકારાથી અંધારા આવી ગયા છે તે ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાનને હવે ભારતની મૂળભૂત ધરોહર અને સર્વ ભાષાની જનેતા એવી સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્ત્વ સમજાય છે.

માત્ર ભારતની જ નહીં વિશ્વની પ્રાચીન ભાષા સંસ્કૃતમાં વિજ્ઞાન, ભાષા સાહિત્ય અને ટેકનોલોજીના ગૃહ રહસ્યો છુપાયેલાં છે. સંસ્કૃત ભાષા સંપૂર્ણ ભાષા છે, હતી અને કાયમ રહેશે. વિદ્વાનોના વિશ્વએ સંસ્કૃતને ખૂબ જ પવિત્ર, કુદરતી અને વાસ્તવિક ભાષા સ્વીકારી છે. તમામ ધર્મના તત્ત્વચિંતક બુદ્ધિજીવીઓ સંસ્કૃતના ઉપાસક રહેલાં છે. કેમ કે સંસ્કૃતએ પૂર્ણ ભાષા છે.

શુદ્ધ ઉચ્ચારણ, ઉચિત વ્યાકરણ, વિવેક અને ભાષા અને વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણપણે તાલમેલ સંસ્કૃત ભાષા જ જોવા મળે છે. અત્યારે અંગ્રેજીને ગ્લોબલ લેગવેજ માનવામાં આવે છે પણ તેની અનેક મર્યાદાઓ છે. અંગ્રેજી KNOW 'નો' અને NO 'નો'માં ઉચ્ચારણ એક છે, પરંતુ અર્થમાં ખૂબ મોટો તફાવત છે જ્યારે કે સાઈલન્ટ થઈ જાય છે. તો ક્યાંય સાઈલન્ટ થઈ જાય છે. અંગ્રેજીની આ મર્યાદાના કારણે કોમ્પ્યુટરની ટોર્કીંગ લેગવેજ માટે સંસ્કૃત સંપૂર્ણ પણે યોગ્ય પૂરવાર થઈ રહી છે.

આવનાર દિવસોમાં ભારતની જે ભાષા ભારતમાં જ કર્મકાંડની ભાષા બનીને રહી ગઈ છે તેને વિશ્વનું વિજ્ઞાન ગળે લગાડશે આપણે અહીં સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાઓ થઈ ગઈ છે. પરંતુ આ યુનિવર્સિટીમાં તૈયાર થતાં પંડિતો અને ધર્મ-કર્મકાંડ અને શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી વિશારદ બનાવવામાં આવે છે. કોમ્પ્યુટરનું જ્ઞાન અપાતું નથી વિશ્વ જ્યારે સંસ્કૃતને કોમ્પ્યુટરની ટોર્કીંગ લેગવેજ બનાવવા ભારતની મદદ માંગશે ત્યારે સંસ્કૃતના નિષ્ણાંત હશે તેને કોમ્પ્યુટરનું જ્ઞાન નહીં હોય અને કોમ્પ્યુટર જાણકારને સંસ્કૃત નહીં આવડતું હોય, કોમ્પ્યુટરની ટોર્કીંગ લેગવેજ માટે નિષ્ક્રિય ઉચ્ચારણ અને તેના અર્થનો તાલમેલ જરૂરી છે.

કોમ્પ્યુટર માટે 'જો બોલા વહી લીખા, લીખેગા વહી પઢેગા' માટે સંસ્કૃતમાં શુદ્ધ આચરણ અને શબ્દથી કોમ્પ્યુટરની ટોર્કીંગ લેગવેજ દુરસ્ત ચાલશે. દુનિયાની કોઈપણ ભાષા કોમ્પ્યુટર માટે સંસ્કૃત જેવી પરફેક્ટ નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રત્યેક શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ અને એકરૂપતાનું વિજ્ઞાન રહેવું છે. સંસ્કૃત ભાષા 'વસુદેવ કુટુંબકમ' પારિવારિકનો આદર શિખવે છે. અંગ્રેજી ભાષા વિશ્વને બજાર ગણે છે. બજારમાં માત્ર વેપાર હોય, પરિવારમાં પ્રેમ હોય, પ્રાચિન સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ હવે વિશ્વને સમજાઈ ચુક્યું છે. સંસ્કૃત ભાષા વગર વિદ્વતા આવતી નથી. ભારત પોતાની ધરોહર ભૂલી ગયું છે અને દુનિયાભરના દેશોમાં સંસ્કૃત શિખવાની તાલાવેલી લાગી છે.

સોમનાથની સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ઈસ્લામિક દેશો સહિતનું વિશ્વ જ્ઞાન લેવા કતારમાં ઉભું છે ત્યારે આપણે પણ સંસ્કૃતનું ગરીમા સમજીને તેનું જતન કરવું જોઈએ. સંસ્કૃત માત્ર શાસ્ત્રની ભાષા નહીં વિજ્ઞાનનું શસ્ત્ર પણ છે. સંસ્કૃત થકી ભારત ફરીથી વિશ્વગુરૂ બનવા મક્કમ રીતે આગળ વધી રહ્યું છે ત્યારે ભારતીયોએ પણ સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ વહેલાસર સમજી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે.

A Study on Mental Health among College Students with Reference to their Stream and Gender

DR. RENUKA BABUBHAI SOLANKI
M.A., DCCP, PhD

Abstract:

Mental Health refers to organization with conditions. A person tries to adjust with own self, society, and situation at every step. The main purpose of this research was to examine the Mental Health among college students with refer to their stream and gender, sample consisted of 120 students, i.e., 60 Arts students and 60 Science students, and these two groups (Arts and Science) were further divided into gender i.e. Boys and Girls. For measuring above mentioned variables some tools were administered to the subject, The name of the tools is Mental Health Battery (MHB-SS) constructed. The obtained data were analyzed by appropriate statically method 't' test. The result shows that there is no significant difference found between stream (Arts and Science) and gender (Boys and Girls) in relation to their Mental Health.

Keywords: *Mental Health, Arts, Science, Boys, Girls*

1. Introduction

Mental health is defined as an individual's state of well-being, when he or she realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully and is able to contribute to his or her community (World Health Organization, 2008). There is agreement among psychologist that there is no single definition or conceptualization of mental health (Johada 1958; Kaol, 1973; Strupp & Hadle1977; War, 1987). As construct it is define in terms of culture values (Johada, 1958) and individualistic values (Jensen & Bergin, 1988). It may be impossible to define mental absolute terms (Gechman & Weiner, 1975). Despite this lack of precise definition, several authors have pointed to the inadequacy of defining mental health as the absence of mental illness. However, the term mental health is global in nature and has wide application. Most of the research in the field of the psychology, Psychiatry and sociology approaches the concept of mental health on a health illness, normality to abnormality, adjustment to maladjustment or integration to disintegration continuum. Mental health concept has both a positive and negative connotation. Johada (1958) Karshauer (1965) Warr (1987) and cooper (1993) have proposed a more positive definition of mental health. Johda (1958) gave an adequate definition of positive conceptualization of mental health. This definition specified multiple criteria, such as:

- Attitude towards self
- Growth and self actualization
- Integration
- Autonomy
- Perception of reality and
- Environmental mastery

2. Problem of the study

The purpose of present investigation was to find out the difference between Arts and Science students as regards the Mental Health level.

3. Objectives

The main objectives of the study were as under:

- 1.To find out the significant differences of Mental Health among Arts and Science Students.
- 2.To find out the significant differences of Mental Health among Boys and Girl.
- 3.To find out the significant differences of Mental Health among Arts Boys and GirlsStudents.
- 4.To find out the significant differences of Mental Health among Science Boys and Girls Students.

4. Hypothesis

- 1.There is no significant difference of Mental Health between Arts and Science Students.
- 2.There is no significant difference of Mental Health between Boys and Girl.
- 3.There is no significant difference of Mental Health between Arts Boys and Girls Students.
- 4.There is no significant difference of Mental Health between Science Boys and Girls Students.

5. Method

5.1 Sample

Researcher has purposefully selected 120 students as sample from Bilimora of Gujarat. Out of 120 students 60 students are selected from Arts Stream and 60 students selected from Science Stream Students. Again, out of 60, 50% are Boys Students and 50% are Girls Students have been selected for both categories.

5.2 Tool

For this purpose, the following test tools has been considered.

- 1.A. K. Singh and Alpana Sengupta. Mental Health Battery (MHB-SS) .

This battery contains 130 items and measures mental health of 13 to 22 years age group through six health indices — I. emotional stability, II. Over all adjustment,

III. Autonomy, IV. Security- Insecurity, V. Self Concept and VI. Intelligence. The test is highly standard and valid.

5.3 Procedure

The collection of data was spread over a period of 30 days. The researcher personally visited the selected Arts and Science college of Bilimora, Gujarat, the researcher took the permission of the head of the college and for administering the scales and fixed dates. On the schedule date the researcher met the students and made clear to them the purpose of administration. The researchersought their cooperation.

The instructions were explained by the researcher and the doubts were clarified. They were assured that their response will be used for research purpose only and will be kept confidential. They were suggested to give free frank and honest responses without any hesitation. The scales were administered to the students. The scales were collected only after they were responded by the subject. After the completion of the administration the investigator conveyed her gratitude and thanks to the students and heads of the colleges for their kind cooperation.

6. Result and Discussion

The raw scores were statistically analyzed in terms of means, standard deviation, 't' test were used to compare Mental Health between Arts and Science Students in relation to their gender (Boys and Girls).

Table No: 1 Showing the Mean, SD and ‘t’ value of Mental Health among Arts and Science Students

Stream	No.	Mean	SD	‘t’	Sig.
Arts	60	21.01	2.89	0.36	N.S
Science	60	20.91	2.91		

Significant levels 0.05

The above result table No. 1 we can see that t’ test was used to know the Mental Health between Arts and Science Students, here mean of the Mental Health of 60 Arts Students is 21.01 & SD is 2.89, similarly mean of the Mental Health of 60 Science Students is 20.91 & SD is 2.91, different between their ‘t’ values is 0.36 it is not significant with 0.05 level. Here null hypothesis was accepted and result shows that the type of stream does not play a defining role in the Mental Health of Arts and Science Students. Thus, the hypothesis 1 which states “There is no significant difference of Mental Health between Arts and Science Students”

Table No: 2 Showing the Mean, SD and ‘t’ value of Mental Health among Boys and Girls

Stream	No.	Mean	SD	‘t’	Sig.
Boys	60	21.18	3.47	1.41	N.S
Girls	60	20.56	2.13		

Significant levels 0.05

The above result table No. 2 we can see that ‘t’ test was used to know the Mental Health between Boys and Girls, here mean of the Mental Health of 60 Boys is 21.18 & SD is 3.47 similarly mean Mental Health of 60 Girls is 20.56 & SD is 2.13 and difference between their ‘t’ values is 1.41. It is not significant with 0.05 levels. Here null hypothesis is accepted and result shows that the indicating that the type of gender does not play a defining role in the Mental Health of Boys and Girls. Thus, the hypothesis 2 which states “There is no significant difference of Mental Health between Boys and Girl

Table No: 3 Showing the Mean, SD and ‘t’ value of Mental Health between Arts Boys and Girls Students

Gender	No.	Mean	SD	‘t’	Sig.
Boys	30	9.8	1.85	0.34	N.S
Girls	30	9.4	1.98		

Significant levels 0.05

The above result table No. 3 we can see that ‘t’ test was used to know the Mental Health between Arts Boys and Girls Students, here mean of the Mental Health of 30 Boys students is & 9.8 SD was 1.85 similarly mean of the Mental Health of 30 Girls students is 9.4 & SD is 1.98 and difference between their ‘t’ values is 0.34 It is not significant with 0.05 level. Here null hypothesis is accepted and result shows that the indicating that the type of gender does not play a defining role in the Mental Health of Arts Boys and Girls Students. Thus, the null hypothesis 3 which states “There is no significant difference in Mental Health between Arts Boys and Girls Students”

Table No: 4 Showing the Mean, SD and ‘t’ value of Mental Health among between Science Boys and Girls Students

Gender	No.	Mean	SD	‘t’	Sig.
Boys	30	11.05	1.89	1.19	N.S
Girls	30	9.05	2.15		

Significant levels 0.05

The above result table No. 4 we can see that 't' test was used to know the Mental Health between Science Boys and Girls Students. Here mean of the Mental Health of 30 Boys students is 11.05 & SD is 1.89 similarly mean of the Mental Health level of 30 Girls students is 9.05 & SD is 2.15 and difference between their 't' values is 1.19. It is not significant with 0.05 level. Here null hypothesis is accepted and result shows that the indicating that the type of gender does not play a defining role in the Mental Health of Science Boys and Girls Students. Thus, the null hypothesis 4 which states "There is no significant difference of Mental Health between Science Boys and Girls Students

7. Conclusion

Major findings of the present study are:

1. There is no significant difference of Mental Health between Arts and Science Students.
2. There is no significant difference of Mental Health between Boys and Girl.
3. There is no significant difference of Mental Health between Arts Boys and Girls Students.
4. There is no significant difference of Mental Health between Science Boys and Girls Students.

References

1. Engler, B. (2009). Personality Theories: Eighth Edition. Belmont, CA: Wadsworth, Cengage Learning
2. Michel, W., Shoda, Y., & Smith, R. E. (2004). Introduction to personality: Toward an integration. New York: John Wiley.
3. Sharma, Parveen Kumar, A study of relationship among personality characteristics academic achievement and vocational preferences of sainik school students of north east region. Chaudhary Charan Singh University URI: <http://hdl.handle.net/10603/26965>.
4. Yaping Wang¹, Xiongzhaoh Zhu¹, Lin Cai¹, Qin Wang¹, Mengcheng Wang¹, Jinyao Yi^{1,3}, Shuqiao Yao¹ (2013). Screening cluster A and cluster B personality disorders in Chinese high school students. BMC Psychiatry. 2013, Vol. 13 Issue 1, p1-7. 7p. 5 Charts, 1 Graph.

मोहन राकेश के नाटकों का विचारबोध

डॉ. महेश पंड्या

१. प्रस्तावना

‘काव्येषुनाटके रम्यम्’ विद्वानों की उक्ति से नाट्यरचना का महत्व स्वतः सिद्ध है। भारतवर्ष में ही नहीं, संसार के अन्यान्य देशों में भी नाटक गौरवपूर्ण स्थान ग्रहण करते रहे हैं। मानव का व्यक्तित्व शारीरिक और मानसिक संगठनों पर आधारित हैं। इसके क्रियाकलाप, कार्यक्षमता, सामाजिक व्यवहार एवं रूढ़ियों द्वारा उसके व्यक्तित्व का निर्माण होता है। साहित्य का संबंध मानव व्यक्तित्व के सभी पक्षों से होता है। इसमें बौद्धिक, भावात्मकता का पक्ष रहता है। साहित्य साहित्यकार की आत्मगत प्रवृत्तियों की अभिव्यक्ति का सबल साधन है। यह अपने नाटकीय वस्तुविलास एवं पात्र निरूपण में कल्पना से भिन्न भिन्न भाव स्थितियों को उत्पन्न करता है जिसका संबंध मानव मनीषा से होता है। नाटक साहित्य की रमणीयतम विधा है। विश्व के सभी देशों में विद्वत समाज में ही नहीं जनता साधारण में भी लोकानुरंजन के प्रमुख साधन के रूप में वह विधा लोकप्रिय रही है। मानव का व्यक्तित्व शारीरिक और मानसिक संगठनों पर आधारित है। साहित्य का सम्बन्ध मानव व्यक्तित्व के सभी पक्षों से होता है। साहित्य साहित्यकार की आत्मगत प्रवृत्तियों की अभिव्यक्ति का सबल साधन है। वह अपने नाटकीय वस्तु विकास एवं पात्र निरूपण में कल्पना से भिन्न भिन्न भाव स्थितियाँ उत्पन्न करता है, जिसका प्रत्यक्ष सम्बन्ध मानव मनीषा से होता है। इसी से साहित्य में विचारबोध की संज्ञा दी है। विचारबोध एक युग्म शब्द है जो विचार और बोध के संयोग से बना है। जिसका अर्थ है विचारों की वास्तविक स्थिति।

२. विचारबोध

विचारबोध एक युग्म शब्द है, जिसका अर्थ है विचारों को वास्तविक स्थिति। ‘चर’ धातु में ‘वि’ उपसर्ग तथा ‘धत्र’ प्रत्यय के संयोग से विचार शब्द निष्पन्न हुआ है। जिसका शब्दार्थ चिन्तन, विमर्श, तत्त्वार्थ, चिन्तन होता है। वास्तव में जो कुछ मन में सोचा गया अथवा सोचकर व्यक्त किया जाये, वही विचार है। अर्थात् ‘विचार’ संस्कृत भाषा का पुलिंश शब्द है। विचार शब्द के कोशगत अर्थ अनेक हैं “मन ही मन तर्क-वितर्क करते हुए सोचना, समझना, आगा पीछा निश्चित करना जैसे सब बातों पर विचार कर लेना।”¹ लालाजी शुक्ल के मतानुसार “विचार मन की यह प्रक्रिया है जिसमें हम पुराने अनुभवों को वर्तमान समस्याओं को हल करने के प्रयोग में लाते हैं। इस प्रकार समस्या लक्ष्यप्राप्ति या उद्देश्यपूर्ति हेतु किया गया चिन्तन ही वस्तुतः विचार है। अतः विचार हेतु पूर्ण किया गया चिन्तन ही वस्तुतः विचार है। अतः विचार हेतु पूर्ण उपलब्ध अनुभव एवं ज्ञान आवश्यक है।”² डॉ. नगेन्द्र के मतानुसार “इन्द्रिय बोध अथवा भावना से भिन्न भाव पर मानसिक केन्द्रियकरण की परिणति ही विचार है।”³ इस प्रकार विचार के अनेक अर्थ हैं।

२.१ बोध का अर्थ

बोध शब्द संस्कृत की ‘बुध्’ धातु से बना है जिसका अर्थ है जानना। अंग्रेजी में बोध के पर्याय हैं अवेरनेस (Awareness) कोन्शसेनस् (Consciousness) तथा सेसिबिलिटी (Sensibility) बोध शब्द से तात्पर्य किसी वस्तु विषय, धारा, व्यवहार का ज्ञान माना जाता है। ‘बोध’ शब्द अत्यन्त व्यापक शब्द देता है। इसे चेतना का समानार्थक कह सकते हैं। ‘बोध’ अथवा ‘चेतना’ की प्रमुख विशेषता है निरन्तर परिवर्तनशीलता।

‘बोध’ के कोशगत अर्थ भी अनेक हैं जैसे ज्ञान, जानकारी, तसल्ली, धीरज, डॉ. रामप्रसाद त्रिपाठी ने अपने ‘विश्व हिन्दी कोश’ के भाग चार में अर्थ दिया है कि बोध स्वयं को और अपने आसपास के वातावरण को समझने तथा उसकी बातों का मूल्यांकन करने की शक्ति का नाम है। डॉ. धीरेन्द्र वर्मा अपने हिन्दी साहित्य कोश में लिखते हैं, बोध का प्रभाव हमारे अनुभव वैचित्र्य से प्रमाणित होता है और बोध की अविच्छिन्न एकता हमारे व्यक्तिगत तादात्म्य के अनुभव से मानी जाती है। ‘बोध’ शब्द इन्द्रियानुभूति के माध्यम से किसी वस्तु की स्थिति का परिज्ञान कराता है जिसमें समय-सापेक्षता अधिक रहती है। “बोधरूपी शक्ति मानव चेतना की देन है। निरन्तर परिवर्तनशीलता अथवा प्रवाहबोध का मूलाधार है। मनोविज्ञान के अनुसार बोध मानव में उपस्थित वह महत्वपूर्ण तत्व है जिसके कारण ही उसे विविध प्रकार की अनुभूतियों प्राप्त होती है।”⁴ मानवीय बोध में ज्ञानात्मक, भावात्मक एवं क्रियात्मक चेतना का समावेश होता है। यह मनुष्य की विशिष्टता है जो उसे व्यक्तिगत तथा वातावरण के विषय में ज्ञान कराती है। इस प्रकार के ज्ञान को विचार या बुद्धि कहा जाता है। मनुष्य की सारी क्रियाओं और गतिशील प्रवृत्तियों का मूल कारण बोध ही है। बोध का विकास सामाजिक वातावरण के संपर्क से होता है। वातावरण के प्रभाव से मनुष्य नैतिकता, औचित्य और व्यवहारकुशलता प्राप्त करता है। यह बोध का विकास कहा जाता है। “मनुष्य की सारी क्रियाओं और गतिशील प्रवृत्तियों का मूल कारण बोध ही है। बोध का विकास सामाजिक वातावरण के सम्पर्क से होता है। वातावरण के प्रभाव से मनुष्य नैतिकता, औचित्य और व्यवहारकुशलता प्राप्त करता है। यह बोध का विकास कहा जाता है।”⁵ प्रत्येक व्यक्ति के अपने विचार होते हैं, जो समय के साथ बदलते एवं परिवर्तित होते रहते हैं। और विचार के परिवर्तन के साथ उसके बोध भी बदलते रहते हैं।

२.२ विचारबोध का अर्थ

नाटककार परंपरा को तोड़ता है और नवीन विचारधारा को महत्त्व देता है। “प्रत्येक देश की कुछ अपनी राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितियाँ होती हैं जिनसे कोई बोध बनकर जनता को प्रभावित करता है। कोई वर्ग समाज या देश बोध को उधार नहीं लिया करता। दो विरोधी दिशाओं में जब कुछ विचारधाराएँ बहते बहते किसी विशेष परिस्थिति में एक-दूसरे से टकराती हैं। तब तक नयी दृष्टि उत्पन्न होती है। कभी उसे मूल्य मानकर उसके रूप को संकुचित स्वीकार किया जाता है, तो कभी युग सापेक्ष्य धर्म मानकर उसकी सार्थकता को फैला दिया जाता है।”⁶ विचारबोध अनेक प्रकार के होते हैं – सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, आधुनिक, मूल्य, नैतिक, आदर्श, यथार्थ, अस्तित्व, संत्रास, विसंगति, अध्यात्म, ईश्वरीय आदि। अंत में कह सकते हैं कि विचार की ही कोई सीमा नहीं है तो बोध भी अनेकानेक होंगे ही।

२.३ चयनित नाटकों में विचारबोध

विचारबोध मानव की मूल समस्याओं के जितना निकट होगा उतना ही अधिक महान होगा और जितना अधिक प्रच्छन्न एवं निगूढ़ होगा उतना ही प्रभावशाली एवं स्थायी होगा। नाटक में विचार का समग्र प्रभाव नाटक एवं दर्शक के दिलदिमाग को स्पर्श करता है। नाटक का विचारबोध जीवन की व्याख्या आलोचना है। नाटक में जीवन की व्याख्या समझने का प्रयत्न किया जाता है। नाटककार स्वयं कभी हमारे सामने नहीं आता किन्तु वह अपने पात्रों के माध्यम से जो बातें करता है इन सबके लिए वह उत्तरदायी है। नाटककार अपने युग का आदर्श रखता है। अतः इनसे तत्कालीन समाज के उत्कर्ष या अपकर्ष उत्थान या पतन का ज्ञान हमें हो जाता है। नाटक का सबसे बड़ा विचारबोध नैतिक उन्नति और सामाजिक कल्याण की भावना को जन्म देता है। प्रत्येक नाटक का अपना अपना विचारबोध होता है। नाटककार वर्तमान समाज की किसी समस्या को अपने पात्रों, दृश्यों एवं संवादों के माध्यम से उजागर करता है। और वह चित्र दिखाकर समाधान स्थापित करता है अथवा समाज के सामने प्रश्नार्थ रखता है।

चयनित नाटकों के संदर्भ में देखें तो प्रस्तुत चारों नाटकों में वर्तमान समस्याओं का उद्घाटन किया है। इन चारों नाटकों में निहित विचारबोध की अब हम विस्तृत चर्चा करेंगे।

२.४ स्त्री-पुरुष सम्बन्ध

स्त्री-पुरुष सम्बन्ध हमारे समाज की सबसे बड़ी समस्या है। राकेश ने अपने नाटकों में स्त्री पुरुष सम्बन्ध की समस्या को उठाया है। परंपरागत जीवन एवं परिवेश से मुक्ति के कारण पुरुष के अधिकार क्षेत्र नारी की पारिवारिक भूमिका यौन सम्बन्ध मनःस्थिति में ऐसे परिवर्तन आये जिन्होंने प्राचीन मान्यताओं को बदल दिया। विवाह प्रेम यौन सम्बन्ध और परिवार के संदर्भ में नारी का शोषण अत्यधिक होता रहा है।

‘आषाढ का एक दिन’ नाटक में कालिदास और मल्लिका सम्बन्ध नाटक को केन्द्रीय कथा है। मल्लिका की माता अम्बिका को वह सम्बन्ध स्वीकार नहीं, क्योंकि उसकी दृष्टि से कालिदास एक आत्मसीमित व्यक्ति है। संसार में अपने सीवा उसे किसी से मोह नहीं हैं। विलोम भी मल्लिका को अपनाना चाहता है। लेकिन मल्लिका उसे धुणा करती है। इस प्रकार इस नाटक में विलोम और मल्लिका सम्बन्ध भी बताया गया है। जो हमारे समाज में आज अनेक प्रकार के अभावों से विवश होकर दूसरों से शादी करनी पड़ती है। कालिदास मल्लिका को छोड़कर उज्जैन चला जाता है। मल्लिका उसके अभाव में ही जीवन व्यतीत करती है। कालिदास मल्लिका को अपरिचित होकर मिलता है। वह कहता है “पहचानती नहीं हो और न पहचानना ही स्वाभाविक है। क्योंकि मैं वह व्यक्ति नहीं हूँ जिसे तुम पहले पहचानती रही है।”⁷ इस तरह अम्बिका का अंतर्द्वन्द्व मल्लिका और कालिदास के सम्बन्धों का है।

‘लहरों के राजहंस’ नाटक में भी नन्द और सुन्दरी का सम्बन्ध उठाया गया है। सुन्दरी एक ऐसी स्वाभिमानी और गर्वमयी नारी है जो अपने सौन्दर्य आकर्षण के बन्धन में अपने पति नन्द को बाधि रखना चाहती है। इस नाटक में स्त्री पुरुष सम्बन्धों के तीन रूप हैं। अलका-श्यामांग, सुन्दरी-नन्द और यशोधरा-गौतम। अलका और श्यामांगा का प्रेम स्त्री और पुरुष के बीच भावना के दूसरे स्तर को प्रस्तुत करता है। सुन्दरी पुरुष और उसकी चेतना को अपने तक बाधि रखना चाहती है। पुरुष बंधना चाहकर भी उसके ऊपर उठना चाहता है। नारी को एक बाधा के रूप में स्वीकार करना वर्तमान युग में संभव नहीं। वह कहती है “नारी का आकर्षण पुरुष को पुरुष बनाता है। तो उसका आकर्षण उसे गौतम बुद्ध बना देता है।”⁸ यह नाटक अपने वर्तमान स्वरूप में विरोधी स्थितियाँ, विचारों तथा स्त्री पुरुष सम्बन्धों को तलाश की प्रक्रिया में इसके आधुनिक व्यक्ति को प्रस्तुत करता है। यही स्थिति हमारे समाज में देखने को मिलती है।

‘आधे अधूरे’ नाटक में वर्तमान जीवन के यथार्थ पात्रों परिस्थितियाँ और मनःस्थितियाँ को प्रस्तुत किया गया है। डॉ. लक्ष्मीराय के मतानुसार “यह एक स्तर पर स्त्री-पुरुष के बीच के लगाव और तनाव का दस्तावेज है।”⁹ सावित्री अपने पति महेन्द्रनाथ एवं बच्चों से तंग आकर अपनी शेष जिंदगी किसी अन्य पुरुष के साथ व्यतीत करने की तलाश में भटकती है। इस तलाश में वह जुनेजा, जगमोहन, सिंघानिया से सम्बन्ध रखती है। किन्तु किसी से भी संतोष प्राप्त नहीं कर सकती। वह कहती है “सबके सब एक से बिल्कुल एक से है आप लोग। अलग अलग मुखौटे पर चेहरा सबका एक ही”¹⁰ मनोज सावित्री की युवा बेटी को भी भगाकर ले जाता है।

‘पैर तले जमीन’ नाटक में भी मोहन राकेश ने जहाँ मृत्यु के सामने व्यक्ति के पलायन की समस्या को सामने रखा है, वहाँ उन्होंने स्त्री-पुरुष सम्बन्धों की भी प्रस्तुत किया है। पंडित और झुनझुनवाला रोग ताश की पाजियाँ लगाते हैं। किन्तु पंडित झुनझुनवाले के शिपले में फँसा हुआ है। यहाँ तक कि उसकी पत्नी पर भी

झुनझुनवाले का ही अधिकार है। यहाँ तक कि उसकी पत्नी पर भी झुनझुनवाले का ही अधिकार है। दूसरी और अयूब को पत्नी सलमा आंतरिक रूप से ऐसी हो जाती है कि उसमें कहीं न प्यार टूटता है और न नफरत। वह एक डॉक्टर से प्रेम करती है। उसका पति अयूब भी रीता दीवान और नीरा के बलात्कार करना चाहता है। इस प्रकार राकेश ने स्त्री पुरुष सम्बन्ध को अधिक दिखाया है।

संदर्भ ग्रंथ

1. राजपाल हिन्दी शब्दकोश, डॉ. हरदेव बाहरी, पृ.743
2. स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक विचारतत्त्व, डॉ. अवधेश चन्द्रगुप्त, पृ.19
3. हिन्दी कहानी में युगबोध, डॉ. मंजुलता सिंह, पृ.2
4. आषाढ का एक दिन, मोहन राकेश, पृ.103
5. लहरों के राजहंस, मोहन राकेश, पृ.52
6. आधुनिक हिन्दी नाटक - चरित्र सृष्टि के आयाम, डॉ.लक्ष्मीराय, पृ.433
7. आधुनिक हिन्दी नाटक - चरित्र सृष्टि के आयाम, डॉ.लक्ष्मीराय, पृ.433
8. आधे अधूरे, मोहन राकेश, पृ.62
9. मोहन राकेश के नाटकों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन, डॉ. अब्दुल सुभान, पृ.143
10. मोहन राकेश के नाटक, डॉ. द्विजराज यादव, पृ.122
11. लहरों के राजहंस, मोहन राकेश, पृ.131

ભારતમાં પશુધન: એક અભ્યાસ

આરતીબેન માધુભા પિંગળ
પીએચ. ડી. વિદ્યાર્થી,
અર્થશાસ્ત્ર,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ

ભારતીય અર્થતંત્રમાં પશુપાલનનું ખૂબ મહત્વનું સ્થાન રહેલું છે. ભારતના નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે જમીનનું પ્રમાણ ઓછું છે. તેથી તે પશુઓનું પાલનપોષણ કરીને મોટાભાગની આવક તેમાંથી મેળવે છે. જે તેની આજીવિકાનું સાધન છે. પશુપાલન એ ગ્રામજનોને રોજગારી પૂરી પાડવા અને તેમનું સમાજિક અને આર્થિક સ્થાન ઉંચું લાવવા માટે ખૂબ મહત્વનું પરિબળ છે. ભારતના લોકોની મોટાભાગની જીવન જરૂરી વસ્તુઓ જે પશુઓ પૂરી પાડે છે. જેમ કે ડેરી ઉત્પાદનો દૂધમાંથી બનતી અનેક બનાવટોની માંગના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે. અભ્યાસમાં ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૮ની પશુધન વસ્તી ગણતરીની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવવામાં આવી છે. તે પરથી કહી શકાય કે કુલ પશુધનના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાય છે. ભારતમાં અમુક પશુધનની પ્રજાતિઓનું પ્રમાણ વધ્યું છે. જ્યારે અમુક પશુધનની પ્રજાતિઓ નષ્ટ થતી જોવા મળી છે. ભારતમાં રાજ્યવાર પશુધનના પ્રમાણને પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે. ભારતના અમુક રાજ્યમાં પશુધનનું પ્રમાણ સારું છે. જ્યારે અમુક રાજ્યમાં પશુધનનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે અભ્યાસમાં પશુધનને ઉછેરવા માટેના મુખ્ય હેતુઓની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પશુધનને મોટાભાગે માંસ, ઈંડા, ખાતર, ડેરી ઉત્પાદન, જમીન વ્યવસ્થાપન અને મજૂરી માટે ઉછેરવામાં આવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : પશુધન, પ્રમાણ, હેતુઓ

૧. પ્રસ્તાવના

પશુપાલન એ કૃષિ સાથે જોડાયેલ વ્યવસાય છે. માનવ જાતિમાં કૃષિ અને પશુપાલન એ માનવ વિકાસની પ્રમુખ ઘટના છે. મનુષ્યનો ઉદ્ભવ આશરે દસ લાખ વર્ષ પહેલા થયો હતો. તેણે શરૂઆતમાં જીવિત રહેવા માટે શિકારનો ઉપયોગ કર્યો હતો. પછી તેમાં અછત આવતા તેને ખેતી કરવાની શરૂઆત કરી હતી. પ્રાચીન યુગના માનવીને શિકાર માટે ઘણી શોધ કરવી પડતી હતી. શિકાર ન મળતા તે ભૂખ્યો રહેતો હતો. ત્યારબાદ માણસે ખેતી કરવાની અને પશુને પાળવાની શરૂઆત કરી હતી. ત્યાર બાદ માનવીની ખેતી અને પશુઓ પ્રત્યેની ભાવનામાં સુધારો થયો હતો. માનવી ખેતી ઉપરાંત ઉન, ચાંમડા અને માંસ મેળવવા માટે પશુઓનો ઉપયોગ કરતો થયો હતો. ભારતની ૭૦ ટકા વસ્તી ખેતી અને પશુપાલન પર નિર્ભર છે. સીમાંત અને નાના ખેડૂતો કુલ ખેતીની જમીનના ૩૦ ટકા પશુ ધરાવે છે. ભારતના ૭૦ ટકા ખેડૂતો પશુપાલન વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે. વિશ્વમાં ભારતનું સ્થાન બકરાંની સંખ્યામાં બીજા, ઘેટાની સંખ્યામાં

ત્રીજા અને મરઘાની સંખ્યામાં સાતમા ક્રમે છે. ઓછા ખર્ચે, ઓછી જગ્યામાં અને ઓછી મહેનતે વધુ નફો મેળવવા નાના પશુઓનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

૨. પશુધનનો અર્થ

પશુધન એટલે સામાન્ય રીતે ખોરાક ઉત્પાદન અથવા અન્ય કૃષિ હેતુઓ માટે ઉછેરવામાં આવતા ખેતરના પશુઓ. જેમાં ઢોર, ઘેટાં, બકરા, ગાય, ભેંસ, બળદ, ડુક્કર, મરઘાં અને હરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત પશુધન ઊંન અને ચામડાંના ઉત્પાદન માટે પણ ઉપયોગી છે.

૩. સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

Munir Ahmad (1999), એ તેમના 'Growth of Livestock Production in Pakistan: An Analysis' નામના સંશોધન પેપરમાં પાકિસ્તાનમાં પશુધન ઉત્પાદનની વૃદ્ધિની ચર્ચા કરી છે. કૃષિએ પાકિસ્તાનની અર્થવ્યવસ્થાની ક્ષેત્રો સમાન છે. ૧૯૯૭-૯૮માં જીડીપીમાં તેનું યોગદાન ૨૫.૩ ટકાથી વધુ હતું. કૃષિમાં પશુધન, માછીમારી અને વન સંવર્ધન તેના પેટા ક્ષેત્રો છે. તેમાં પશુધન મહત્વપૂર્ણ છે. પશુધન ૩૬.૨ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે. **K.P. Sonavale et al. (2020)**, એ તેમના 'Livestock Sector in India: A Critical Analysis' નામના સંશોધન પેપરમાં ભારતમાં પશુધન વિશેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અભ્યાસમાં દર્શાવ્યા મુજબ ભારતમાં ૩૭.૨૮ ટકાથી વધુ પશુધન છે. જેમાં ૨૧.૨૩ ટકા ભેંસો, ૨૬.૪૦ ટકા બકરાં અને ૧૨.૧૭ ટકા ઘેટાં છે. ભારતમાં પશુધન ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અને વિકાસના પરિમાણ, ભારતમાં પશુધન ક્ષેત્રના વલણો, પશુધનના ઉપયોગને અસર કરતા પરિબળો વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ પરથી જાણવા મળ્યું છે કે પશુધનની વસ્તીમાં ભેંસ, બકરી અને ડુક્કરનો હિસ્સો વધારે છે પરંતુ કુલ પશુધનની વસ્તીમાં ગાય, ઢોર અને ઘેટાનો હિસ્સો ઘટ્યો હતો. ભારતમાં દૂધ, માસ, ઈંડા અને ઊંનના ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. **Anupam Sarkar (2020)**, એ તેમના 'Role of Livestock Farming in Meeting Livelihood Challenges of SC Cultivators in India' નામના સંશોધન પેપરમાં ભારતમાં SC ખેડૂતોની આજીવિકાને પહોંચી વળવામાં પશુધનની ખેતીની ભૂમિકા દર્શાવી છે. અભ્યાસમાં NSSOના સર્વેક્ષણના એકમ સ્તરના ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસમાં દર્શાવ્યા મુજબ દલિત અને અનુસૂચિત જાતિ SC પરિવારો સામાજિક અને આર્થિક સ્તરમાં સૌથી નીચા સ્તરના જૂથોમાના એક છે. અભ્યાસમાં પશુધનની ખેતીને ધરની આવક વધારવા માટે એક સારા વિકલ્પ તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. **Jeremy N. Marchant Forde and Laura A Boyle (2020)**, એ તેમના 'Covid-19 Effects on Livestock Production: A one Welfare' નામના સંશોધન પેપરમાં પશુધન ઉત્પાદન પર Covid-19ની અસરની ચર્ચા કરી છે. Covid-19 એક શહેરમાંથી ૧૮૮ દેશોમાં ફેલાયેલું હતું. Covid-19ની પશુધન ઉત્પાદન પર આણધારી અસર હતી. માંસ પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટમાં કામદારો વચ્ચેના કેસોમાં વધારો થયો હતો. જે એકબીજાથી નજીક હોવાથી કામદારો વચ્ચે ફેલાયો હતો. સરકાર દ્વારા મરઘાં ઉદ્યોગને દબાણ આપીને ઉત્પાદન ઘટાડવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. જેનાથી ૪૫ ટકા ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો હતો. ખેતરોમાં પ્રાણીઓની સંખ્યા ઓછી કરવા પણ ખેડૂતોને કહેવામાં આવ્યું હતું. તે માટે કેટલાક ખેતરોના પ્રાણીઓને એ રીતે મારવામાં આવ્યા હતા કે તેની સબનો નિકાલ કરવો જીવ સુરક્ષાને જોખમી હતો. અને પર્યાવરણની હાનિકારક અસરો સાથે સંકળાયેલ હતો. આમ

Covid-19ની પશુધન ઉત્પાદન પર ખરાબ અસર પહોંચી હતી. Jayesh Vyas at all (2022), એ તેમના 'Clean Milk Production: A Wide Role in Livestock Production & Management' નામના સંશોધન પેપરમાં સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન: પશુધનમાં વ્યાપક ઉત્પાદન અને સંચાલનની ભૂમિકાની ચર્ચા કરી છે. ભારત વિશ્વના કુલ દૂધ ઉત્પાદનમાં ૨૦ ટકા યોગદાન આપે છે. ભારતમાં દૂધનું વાર્ષિક ઉત્પાદન ૨૦૨૦માં ૧૯૮.૪૪ મિલિયન હતું. અભ્યાસમાં ગૌણ માલિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં દૂધ ઉત્પાદકો સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા અપનાવતા નથી. મોટાભાગના ખેડૂતો સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદનનું મધ્યમ જ્ઞાન ધરાવે છે. દૂધ ઉત્પાદનની વ્યવસ્થાપનની નીતિઓમાં ઘણી ખામીઓ છે. જે સુધારવી જોઈએ. ડેરીના દૂધ ઉત્પાદનમાં સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદન અપનાવવા સમજાવવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ. ફિલ્ડ લેવેલે તાલીમ અને પ્રદર્શન દ્વારા સ્વચ્છ દૂધ ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. કાચા દૂધ ઉત્પાદન સેવનથી લોકો રોકવા જોઈએ. આ માટે સ્થાનિક પશુ વિકાસ અધિકારીઓ, પશુધન નિરીક્ષકો અને વિસ્તાર કાર્યકર્તાએ આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આમ સ્વચ્છ દૂધનું અસરકારક રીતે માર્કેટિંગ કરવું જોઈએ.

૪. અભ્યાસના હેતુઓ

૧. ભારતમાં પશુધનનું પ્રમાણ જાણવું.
૨. ભારતમાં પશુધન ઉછેરવા માટેના હેતુઓ જાણવા.

૫. અભ્યાસની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ વાર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે. જેમાં દ્વિતીય ક્ષેત્રની એટલે કે ગૌણ માલિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસમાં ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૯ની પશુધન વસ્તી ગણતરીની આંકડાકીય માલિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માલિતીની પ્રાપ્યતા માટે વિવિધ સંશોધન પેપર, અહેવાલો અને વેબસાઈટનો ઉપયોગ થયો છે.

ભારતમાં પશુધન (મિલિયન)

પ્રજાતિઓ	વસ્તી ૨૦૧૨	વસ્તી ૨૦૧૯
ઢોર	૧૯૦.૯૦	૧૯૨.૪૯
ભેંસ	૧૦૮.૭૦	૧૦૯.૮૫
ઘેટાં	૬૫.૦૭	૭૪.૨૬
બકરી	૧૩૫.૧૭	૧૪૮.૮૮
ડુકકર	૧૦.૨૯	૯.૦૬
મિથુન	૦.૩૦	૦.૩૮
યાક	૦.૦૮	૦.૦૬
ઘોડા	૦.૬૩	૦.૩૪
ખચ્ચર	૦.૨૦	૦.૦૫

પ્રજાતિઓ	વસ્તી ૨૦૧૨	વસ્તી ૨૦૧૯
ગધેડા	૦.૩૨	૦.૧૨
ઊંટ	૦.૪૦	૦.૨૫
કુલ પશુધન	૫૧૨.૦૬	૫૩૫.૭૮

સ્ત્રોત- ૨૦મી પશુધન વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૯

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટકમાં ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૯ દરમિયાન પશુધનના પ્રમાણની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલી છે. જેના અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે ૨૦૧૨માં કુલ પશુધનનું પ્રમાણ ૫૧૨.૦૬ હતું. જે વધીને ૨૦૧૯માં ૫૩૫.૭૮ થયું છે. જેમાં ૨૩.૭૨ મિલિયન વધારો થયો છે. પશુધનમાં ૨૦૧૨થી ૨૦૧૯ દરમિયાન ઢોર, ભેંસ, ઘેટાં, બકરી, અને મિથુનના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાય છે. જ્યારે ઘોડા, ખરચર, ગધેડા અને ઊંટના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયેલો જણાય છે.

ભારતમાં રાજ્યવાર પશુધનનું પ્રમાણ (મિલિયન)

રાજ્યો	વસ્તી ૨૦૧૨	વસ્તી ૨૦૧૯
ઉત્તર પ્રદેશ	૬૮.૭	૬૭.૮
રાજસ્થાન	૮૭.૭	૫૬.૮
મધ્ય પ્રદેશ	૩૬.૩	૪૦.૬
પશ્ચિમ બંગાળ	૩૦.૩	૩૭.૪
બિહાર	૩૨.૯	૩૬.૫
આંધ્ર પ્રદેશ	૨૯.૪	૩૪.૦
મહારાષ્ટ્ર	૩૨.૫	૩૩.૩
તેલંગાણા	૨૬.૭	૩૨.૬
કર્ણાટક	૨૭.૭	૨૯.૦
ગુજરાત	૨૭.૧	૨૬.૯

સ્ત્રોત- ૨૦મી પશુધન વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૯

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટકમાં ૨૦૧૨ અને ૨૦૧૯ દરમિયાન રાજ્યવાર પશુધનના પ્રમાણની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલી છે. જેમાં ઉત્તરપ્રદેશ, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, તેલંગાણા, કર્ણાટક અને ગુજરાતની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલી છે. માહિતીના અભ્યાસ પરથી કહી શકાય કે ૨૦૧૨માં સૌથી વધુ પશુધનનું પ્રમાણ રાજસ્થાનમાં ૮૭.૭ મિલિયન હતું. અને સૌથી ઓછું પશુધનનું પ્રમાણ તેલંગાણામાં ૨૬.૭ મિલિયન હતું. ૨૦૧૯માં સૌથી વધુ પશુધનનું પ્રમાણ ઉત્તરપ્રદેશમાં ૬૭.૮ મિલિયન હતું. અને સૌથી ઓછું પશુધનનું પ્રમાણ ગુજરાતમાં ૨૬.૯ મિલિયન હતું. પશુધનમાં ૨૦૧૨થી ૨૦૧૯ દરમિયાન ઉત્તરપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં પશુધનના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે. જ્યારે મધ્યપ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર, આંધ્ર પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, તેલંગાણા અને કર્ણાટકમાં પશુધનના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે.

ક. ભારતમાં પશુધન ઉછેરવા માટેના હેતુઓ

ક.૧ માંસ

ભારતના મોટાભાગના પશુઓને માંસ માટે ઉછેરવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ આહારમાં પ્રોટીન માટે થાય છે. ભારત માંસ ઉત્પાદનમાં સાતમાં ક્રમે છે. માંસમાં જીવિત પશુઓના સ્નાયુઓ અને પેશીઓનો ઉપયોગ થાય છે. માંસ મુખ્યત્વે મોટા ભાગનાં લોકો માટે પ્રોટીન અને પોષણનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે. વિશ્વમાં ૨૦૧૮માં માંસનું ઉત્પાદન ૩૪૦ મિલિયન ટન હતું. વિશ્વમાં દર વર્ષે માંસ માટે ૮૦ અબજ પ્રાણીઓની કતલ કરવામાં આવે છે.

ક.૨ ઊંન

ભારતમાં પશુઓમાંથી ઊંન બનાવવામાં આવે છે. ભારત દુનિયામાં નવમો સૌથી મોટો ઊંન ઉત્પાદક દેશ છે. જેમાં ઘેટાં અને બકરામાંથી ઊંન મેળવવામાં આવે છે. ગાય, હરણ અને ઘેટાંની ચામડીમાંથી ચામડું બનાવવામાં આવે છે. તેમજ પશુઓના હાડકાં ખૂર અને શીંગડાનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભારત કૃષિ પેદાશોમાં આઠમા ક્રમે છે. જ્યારે પશુ પેદાશમાં ચામડાના વેપાર સાથે પ્રથમ ક્રમે છે. ઊંન ઉત્પાદનમાં રાજસ્થાન અને પંજાબ પ્રથમ ક્રમે છે.

ક.૩ ડેરી ઉત્પાદન

ભારતમાં મોટાભાગના પશુઓનો ઉપયોગ દૂધના સ્ત્રોત તરીકે થાય છે. ડેરી ઉત્પાદનોમાં દહીં, ચીઝ, માખણ, આઈસ્ક્રીમ વગેરે સરળતાથી બનાવી શકાય છે. આમ પશુધનનો ઉપયોગ ખાદ્ય વસ્તુ બનાવવામાં કતલ કરવાથી અનેક ઘણું વધુ છે. ભારત દૂધ ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં પ્રથમ ક્રમે છે. ભારત વિશ્વના કુલ દૂધ ઉત્પાદનના ૨૧ ટકા દૂધ ઉત્પાદન કરે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ફૂડ અને એગ્રીકલ્ચર ઓર્ગેનાઈઝેશન દ્વારા જાહેર કરાયેલા આંકડા અનુસાર વિશ્વભરમાં ૧૫ કરોડ પરિવારો ડેરી ઉત્પાદન સાથે જોડાયેલા છે. ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટાં, યાક, ઊંટ દ્વારા દૂધ મળે છે. દૂધમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ બને છે. વિશ્વની કુલ સંખ્યામાં દૂધ ૫૩ ટકા ભેંસમાંથી અને ૪૩ ટકા ગાયમાંથી અને ૩ ટકા બકરીમાંથી ઉત્પાદન થાય છે.

ક.૪ મજૂરી

ભારતમાં યાંત્રિક ઉર્જા તરીકે ઘોડો, ગધેડો અને યાક જેવા પ્રાણીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કૃષિમાં ખેતરો ખેડવા માટે બળદનો ઉપયોગ થાય છે. આમ પશુઓનો ઉપયોગ ખેતર ખેડવા, માલનું પરિવહન અને લશ્કર માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ક.૫ ખાતર

ભારતમાં પશુઓના છાણમાંથી દેશી ખાતર બનાવવામાં આવે છે. ગાયના છાણમાંથી ખાતર બનાવવામાં આવે છે. જેનાથી કૃષિમાં ઉપજ વધુ મળે છે. ગાયના છાણનો ઉપયોગ પહેલાના લોકો દિવાલો અને ભોંય તળિયાને પ્લાસ્ટર કરવા માટે પણ કરતા હતાં. તેમજ આગ સળગાવવા બળતર તરીકે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રાણીઓના માંસ અને હાંડકાનો પણ ખાતર તરીકે ઉપયોગ થાય છે. દેશી ખાતરના ઉપયોગથી જમીનની ફળદ્રુપતામાં વધારો થાય છે. જમીનને નુકસાન થતું અટકે છે. ભારતમાં હજી મોટાભાગના ખેડૂતો દેશી ખાતરનો ઉપયોગ કરે છે.

૬.૬ જમીન વ્યવસ્થાપન

ભારતમાં પશુઓનો ઉપયોગ જમીન વ્યવસ્થાપન માટે પણ થાય છે. પશુઓને જમીન પર ચરાવવાથી નીંદણ અને જાળીઓને નિયંત્રિત કરી શકાય છે. જંગલને સળગાવવા વાળા વિસ્તારમાં બકરા અને ઘેટા સૂકા પાંદડા ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે. આમ પશુધન આગનું જોખમ ઘટાડે છે.

૭. સમાપન

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં ભારતમાં પશુધનનું પ્રમાણ અને પશુધન ઉછેરવા માટેના હેતુઓનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે વર્ષ ૨૦૧૨થી ૨૦૧૮ના સમયગાળા દરમિયાન પશુધનના પ્રમાણમાં વધારો થયેલો જણાય છે. ભારતમાં જુદા જુદા રાજ્યમાં પશુધનનું પ્રમાણ જુદું જુદું રહેલું છે. ભારતમાં પશુધનને મોટે ભાગે ડેરી ઉત્પાદન, માંસ, ખાતર, જમીન વ્યવસ્થાપન, ચામડાં, ઈંડા, ઊન અને મજૂરી માટે ઉછેરવામાં આવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. ઉચાટ, ડી. એ. (૨૦૧૨). શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર. રાજકોટ: પારસ પ્રકાશન.
2. પટેલ, આર. એસ. (૨૦૧૭). સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર. અમદાવાદ: જય પબ્લિકેશન.
3. ૨૦મી પશુધન વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૮
4. Munir, Ahmad (1999). Growth of Livestock Production in Pakistan: An Analysis. The Pakistan Development Review. Pp. 605-614
5. Sonavale, K. P at all (2020). Livestock Sector in India: A Critical Analysis. Asian Journal of Agricultural Extension Economics & Sociology. Volume-38. Issue-2. Pp 51-62.
6. Anupam, Sarkar (2020). Role of Livestock Farming in Meeting Livelihood Challenges of SC Cultivators in India. Indian Journal of Human Development. Volume-14. Issue-1.
7. Jeremy, N. Marchant, Forde and Laura, A Boyle (2020). Covid-19 Effects on Livestock Production: A one Welfare. Volume-7.
8. Vyas, Jayesh at all (2022). Clean Milk Production: A Wide Role in Livestock Production & Management. The Science World a Monthly Magazine.
9. <https://www.nddb.coop>
10. <https://www.lawinsider.com>
11. <https://him.wikipedia.org>
12. <https://www.myupchar.com>

ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વણકરો

ડૉ. તરલીકા ચાવડા

૧. પ્રસ્તાવના

ભારત દેશ આઝાદ થયો ત્યાર બાદ બંધારણીય દષ્ટિએ દરેક જ્ઞાતિ, જાતિ અને ધર્મને સમાનતા આપવામાં આવી. આ સમાનતાને લીધે નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓ પણ પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે સક્ષમ બની. બંધારણમાં અનામતને કારણે સર્વ નાગરિકને સમાન હક અને અધિકારો મળ્યા, પરંતુ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રાચીન કાળથી બંધારણીય દષ્ટિએ નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓને અનુસૂચિત જ્ઞાતિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું.

નિમ્ન ગણાતી અનુસૂચિત જ્ઞાતિને વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવતી હતી, જે નામ એક રીતે અપમાનજનક હતા. બંધારણમાં આવા શબ્દોને દૂર કરવામાં આવ્યા અને દરેક પ્રકારે સમાનતા સ્થપાય તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા.

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં સમાવિષ્ટ એવી વણકર જ્ઞાતિ કે જેનું કામ સાફ-સુધરું સૂગ ન ચડે તેવું એટલે કે વણાટકાર્ય કરવાનું હતું. તેમ છતાં સામાજિક કોટિક્રમમાં વણકારોને નિમ્ન સ્થાન મળ્યું અને તેઓને અછૂત ગણવામાં આવ્યા.

૨. વણકરો શા માટે અસ્પૃશ્ય ગણાયા?

ઉપરોક્ત માહિતી અનુસાર વણકરોનો વ્યવસાય સ્વરૂપ તથા ઉન્નત હતો. વૈદિક યુગમાં વણકરો યજ્ઞ જેમ વણકરનું કાર્ય કરતાં હતા, એટલે કે પોતાના કાર્યને જ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા અને પોતાના કાર્ય પ્રત્યે પવિત્રતા અને શ્રદ્ધા દાખવતા હતા. પરંતુ કાળક્રમે વણકરોની પડતી થવા માંડી અને છેવટે એવી પરિસ્થિતિ આવી કે તેઓ અંત્યજ-અસ્પૃશ્યની ગણતરીમાં આવી ગયા. વૈદિક યુગ મુજબ અને શાસ્ત્રો મુજબ વણકરો અસ્પૃશ્ય હતા જ નહિં. આ ગૌરવશાળી કોમ કયા કારણોસર અધઃપતનના માર્ગે પહોંચી તે અંગનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.

ધાર્મિક દષ્ટિએ વણકરોને એટલા માટે અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા હશે કે સૂતર તૈયાર કરવા માટે સૂતરના તારને કાંજી આપવી પડે છે. સૂતરના તારને કાંજી કરે તો જ તે કડક રહે છે અને વણવાલાયક બને છે. એટલે કે કાંજી કરવી જરૂરી બને રહે છે. ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કાંજી ખેળને અપવિત્ર માનવામાં આવે છે. કાંજી અપવિત્ર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરનારા પણ સામાન્ય રીતે અપવિત્ર માનવામાં આવ્યા. આ કારણોસર ધાર્મિક રીતે વણકરો અસ્પૃશ્ય બન્યા તેવો માન્યતાઓ અને ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

ભારતમાં એટલે કે આઝાદી પૂર્વે જ્યારે રાજાઓનું સાશન ચાલતું હતું ત્યારે બ્રિટિશરો ભારતમાં વેપાર અર્થે આવ્યા. તે સમયે ભારત દરેક પ્રકારે સમૃદ્ધ અને ઉન્નત માનવામાં આવતો હતો. ભારતની ખનીજો, કાપડ, તેજાના વગેરે વસ્તુઓની આકર્ષાઈને વેપાર અર્થે બ્રિટિશરોએ ભારતમાં પગપેસારો કર્યો. વેપાર અર્થે બ્રિટિશરોએ "ઈસ્ટ ઈન્ડીયા" કંપનીની સ્થાપના કરી. સૌપ્રથમ સુરત શહેરમાં કોઠી સ્થાપવાની પરવાનગી મેળવી. ત્યાર

બાદ અન્ય શહેરોમાં અંગ્રેજોએ પગ પેસારો કર્યો. છેક સિંધુ અને લોથલ સંસ્કૃતિથી અઢારમી સદી સુધી ઉત્તર રહેલો વણાટ ઉદ્યોગ અંગ્રેજોએ આ ઉદ્યોગો વડે ઇંગ્લેન્ડને સમૃદ્ધ કરવા અસંખ્ય લોકો ઉપર અત્યાચારો ગુજાર્યા.

સુતરાઉ કાપડના વણાટ માટે ઓછામાં ઓછા ઓજારોનો ઉપયોગ થતો હતો તે તેની વિશેષતા હતી. બંગાળ તથા ગુજરાતના વણકરો દિવાસળીની પેટીમાં સમાઈ શકે તેવુ કાપડ વણતાં હતા માત્ર એટલું જ નહિ તેની વિશેષતા એ પણ હતી કે કાપડનો આખો તાકો એક વીટી માંથી પસાર થઈ શકતો હતો. આવા ઉત્તમ ક્વોલીટીના કાપડની માંગ સમગ્ર ભારત ઉપરાંત રોમ, જાપાન, સુમાત્રા અને ચીન સુધી રહેતી હતી. આપણા દેશમાં આવીને અંગ્રેજોએ જોયુ કે વણકરોના વ્યવસાય ઉપર જો પોતાની પકડ જમાવવામાં આવે તો નફાકરક નીવડી શકે છે. તેથી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ભારતીય વણકરોને ઇંગ્લીશ અને યુરોપીયન બજારોમાં ચાલતી જુદીજુદી ડીઝાઈનનું કાપડ વણવાનું શીખવા માટે તેવી ડિઝાઈનના કાંતણ અને વણાટના જાણકાર અંગ્રેજ કારીગરોને આ દેશમાં મોકલ્યા અને ધીમે ધીમે વણાટ કામ પર અંગ્રેજોએ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવા લાગ્યા.

સુતરાઉ કાપડના વણકરો બ્રિટીશ શાસન આવ્યું તે પહેલાં મુક્તપણે કોઈપણ જાતના બંધનો વિના, કોઈપણ જાતના જોરજુલમો કે અત્યાચારો વિના શાંતિથી વસ્ત્રોનું ઉત્પાદન કરતાં હતા. જો કે મોગલ યુગના પાછળના ભાગમાં ધીમે-ધીમે વણકરોની હાલત કફોડી બનવા લાગી હતી. યંત્ર સામગ્રીના વપરાશને કારણે હસ્ત ઉદ્યોગની સ્થિતિ ધીમે-ધીમે કફોડી બનવા લાગી. યંત્ર વિજ્ઞાન એટલે કે ઓદ્યોગિકરણના વધતા વેગ સામે હસ્તકલા ટકી શકી નહિ અને નાશ પામવા તરફ જવા લાગી. આ રીતે જોઈએ તો વણકર જ્ઞાતિના વિકાસની સફર અને પડતી થવાના કારણો અનેક રીતે જોઈ શકાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. પરમાર, પી.એ. ભારતના વણકરો: ઇતિહાસ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ
૨. મકવાણા, મનુભાઈ અનુસૂચિત જ્ઞાતિમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા